Gaziantep University Journal of Social Sciences (http://jss.gantep.edu.tr)
2014 13(2):359-404 ISSN: 1303-0094

M.Ö. 6-5. Binyıllarda Mezopotamya ve Çevresinde Kültürel Temas ve Etkileşim

Cultural Contacts and Cross-Cultural Interactions in Mesopotamia during the 6th-5th Millennia BC

İzzet ÇIVGIN*
Mardin Artuklu Üniversitesi

Özet

Bu makale, tarihöncesinden günümüze uzanan "kolonileşme" hareketi ve bunun kültürel değişmeye etkisini ele almaktadır. Amaç, "Ubeyd'in yayılışı" denen ve karmaşık toplumun gelişini haber veren sosyoekonomik evrimin temel karakteristikleri ile Mezopotamya'nın güneyinden kuzeyine doğru gerçekleşen kültürel yayılmanın işleyişini incelemektir. Arkeologlar, MÖ. 4. binyılda tarihin ilk şehirli-devletli toplumlarına ev sahipliği yapan Uruk (Güney Mezopotamya) maddi kültürünün kuzey ve batı yönünde genişlemesini "Uruk yayılımı" olarak adlandırmışlardır. 6-5. binyıllarda ise, hiyerarşik toplum düzenine doğru önemli adımlar atılmışsa da, kent (ve siyasal örgütlenme tarzı olarak devlet) ortaya çıkmış değildir. Kendinden sonra gelen Uruk'taki duruma benzetilerek "Ubeyd yayılımı" adı verilen bu süreçte de, tabakalı topluma özgü maddi kültür varlıkları yine Güney Mezopotamya'dan (Ubeyd ve komşu yerleşimlerden) kuzeye yayılmıştır. Diğer taraftan bu çalışma, bazı arkeologların (kurumsallaşma eğilimi gösteren siyasal örgütlenmeye işaret ettiğinden) *şeflik* adını uygun gördüğü bu "devlet-öncesi karmaşık toplum" tipinin Yakın Doğu topraklarına hangi şartlarda yayıldığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Uruk yayılımının aksine, Ubeyd kültürel evreninin genişlemesini *kolonileşme* tezine dayandırmakta zorlanılmaktadır, ancak diğer varsayımlar da (takas; öykünme ya da kültürleşme; teknoloji transferi) olguyu tek başlarına açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple, konuya ilişkin soruların yanıtı aranırken arkeologların önerdiği bütün modelleri tek tek gözden geçirmek gerekmektedir.

A*nahtar Kelimeler:* Ubeyd Yayılımı, Karmaşık Toplum, Takas, Kültürleşme, Kolonileşme, Teknoloji Transferi

* Yrd.Doç.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-mail: izzetcivgin@yahoo.com

Abstract

The main purpose of this paper is to examine the phenomenon frequently called the "Ubaid expansion" or "Ubaid interaction sphere" in which the material culture of Southern Mesopotamia appears in Upper Mesopotamia and the bordering mountains during the 6th-5th millennium. The paper will also attempt to explain how did the "Ubaid expansion" contribute to the formation of hierarchical societies in Greater Mesopotamia. Indeed, the biggest weakness of the model of *expansion* (drawn from the subsequent "Uruk expansion") is that it ignores multiregional character of the *Ubaid interaction sphere* and describes the culture contact between south and north Mesopotamia as a core-periphery dichotomy. *Uruk expansion* was probably an actual colonial phenomenon, but it is difficult to use the same argument to explain the "Ubaid expansion". Several arguments (exchange, colonization, emulation and technology transfer) have been proposed for the widespread dissemination of Ubaid material culture in Upper Mesopotamia. The present paper proposes to outline and discuss these competing arguments in the hope of contributing to the early complex societies literature and to answer how and why the Ubaid expansion emerged.

Keywords: Ubaid Expansion, Complex Societies, Exchange, Technology Transfer, Acculturation, Colonization

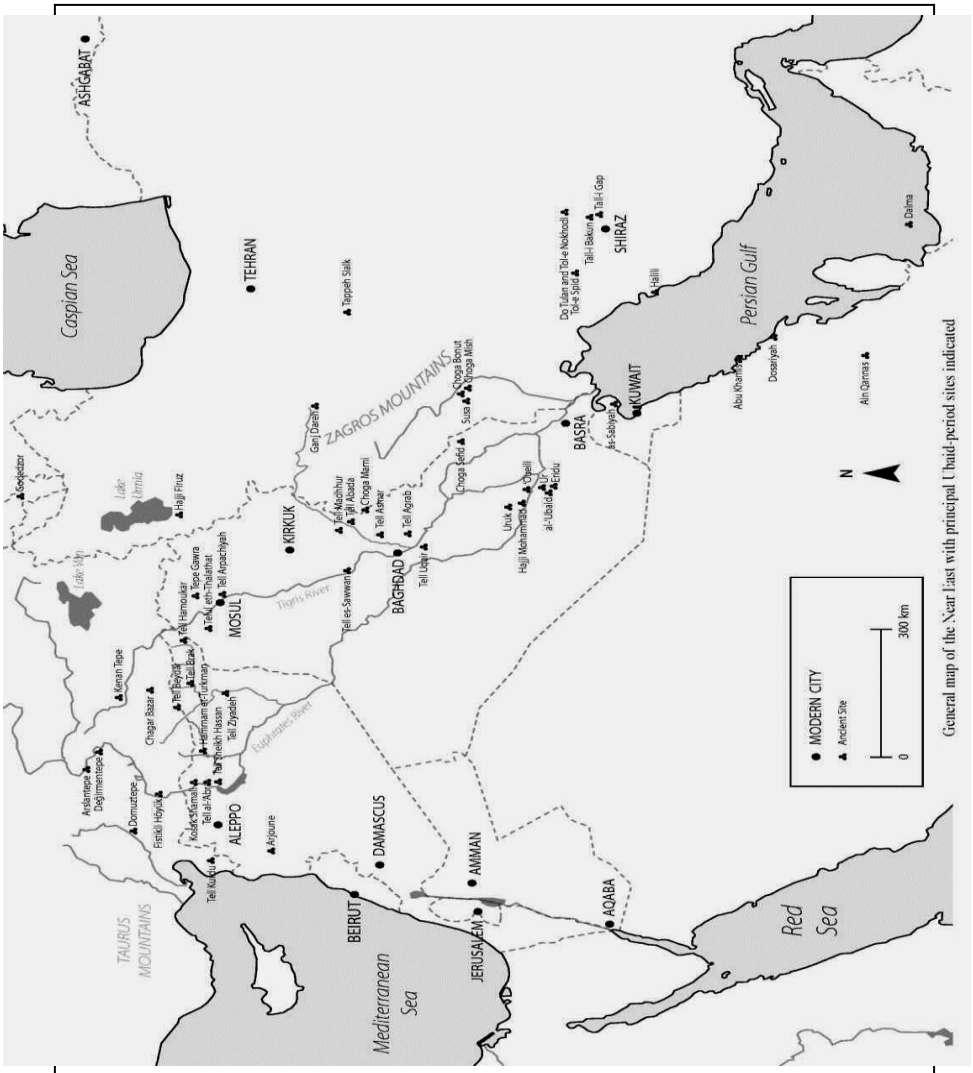
Giriş

Büyük tarihçi S. N. Kramer'in *Tarih Sümer'de Başlar* adlı kitabı, çocukluğumuzdan beri aklımıza kazınmış bir gerçeğe işaret etmektedir. Bu düşünceye paralel olarak "*Tarih yazıyla başlar"* fikri de o derece kabul görmüştür. Bu iki gerçeği üzerinde fazlaca düşünmeden kabul eden pek çok kişinin bilmediği şey ise, 150 yıl önce yaşayan atalarımızın "Sümer" kavramından haberdar olmadıklarıdır. Son 150 yılda gelişen Arkeoloji bilimi sayesinde, tarihi dönemler kadar tarihöncesi çağlar hakkında da yeni bilgiler elde edilmiştir. Bu bilgiler bize, günümüzün siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yapılarının pek çok açıdan eski uygarlıkların izlerini taşıdığını göstermektedir. Her uygarlık, sorun çözme yöntemlerini bir şekilde önceki uygarlıklardan devralmıştır. Bu durum, eski uygarlıklara ilgi duyan bilim dallarının ya da disiplinlerin artmasına sebep olmuştur. Böylece sadece arkeologlar ve eski çağ tarihçileri değil, sosyologlar, iktisatçılar, coğrafyacılar, siyaset bilimciler de, eski toplumların bıraktığı mirasın insanlığın geçmişten bugüne uzanan yolculuğunda nasıl bir rol üstlendiğini ortaya koyma çabasındadırlar. Sümer ve genel olarak Mezopotamya'nın insanı çeken yanı, (Mısır'la eşzamanlı olarak, hatta 4. binyıl Uruk siyasal örgütlenmesini kent-devlet sayarsak Mısır'dan önce) devletli toplumun beşiği olmasıdır. Sümer, yazının, erken kentlerin ve dolayısıyla uygarlığın doğum yeridir. Bu sebeple, eşitlikçi toplumların hangi şartlarda hiyerarşik ve tabakalı toplumlara dönüştüğünü incelemek için fevkalade bir laboratuardır. Kentin ve erken devletin

doğumuna odaklanan bir çalışma, ya Geç Uruk dönemine ya da Mısır'ın Ön ve Erken Hanedanlar dönemine (her iki örnekte de 4. binyılın ikinci yarısına) yoğunlaşmalıdır. Ancak Uruk (Mısır açısından da Abydos ve Hierakonpolis) bir sonuçtur. Tabakalı (devletleşme adımları hızlandıkça *sınıflı*) toplum ile hiyerarşik düzenin ortaya çıkışı devletten de öncedir. Bu durumda eşitlikçi toplumun yerini nasıl olup eşitsiz-hiyerarşik topluma bıraktığını ve "devlet-öncesi karmaşık toplum"un zuhurunu inceleyebilmek için yapılacak en doğru iş Ubeyd dönemine gitmektir. Ubeyd döneminin araştırmacıya cazip gelen ilk özelliği, kamu önderlerinin (erken seçkinlerin) toplumun geri kalanından ayrışmaya başlaması ve "imece" usulü eşitler-arası dayanışmanın yerine (önce "eş-güdümleme" sonra "yönetim" işlevini üstlenen kurumsal yapı içinde) hiyerarşi temelli yeni bir dayanışma modelinin inşa edilmesidir. Ubeyd dönemini cazip kılan bir başka unsur, 6-5. binyıllarda Güney Mezopotamya'da doğmuş bir kültürün çeşitli yollarla kuzeye ulaşması ve "Ubeyd Yayılımı" denen sürecin sonunda güneye özgü maddi kültür unsurlarının 1000 km uzaklıktaki başka yerleşimlerde görülmesidir. Henüz devlet ve uygarlık ortaya çıkmamışsa da, güneydeki tabakalı toplumun ürettiği kültür, maddi unsurlarıyla olduğu kadar siyasal ideolojisi ve toplumsal örgütlenme mantığıyla da bölge-aşırı bir yaygınlık kazanmıştır. Böyle bakıldığında, tabakalı toplumun doğumunu ve uzak diyarlara nasıl taşındığını anlatabilmek için Ubeyd'in iyi bir örnek olduğu görülebilir. Yakın-Doğu, tarım ve hayvancılığın keşfedildiği neolitik devrimden (10-8. binyıllardan) kentin ve yazının doğduğu uygarlık atılımına ya da Uruk dönemine (4. binyılın ikinci yarısına) kadar dört büyük kültür tanıdı. Kuzeyde Hassuna, Samarra ve Halaf ile güneyde Ubeyd. Bu kültürler, neolitik köy toplumundan kentli topluma geçişin önemli duraklarını oluştururlar. Kuru tarıma mahkûm olan kuzeyli çiftçi-otlatıcıların ekim ve hasat arasında vakit bulduklarında avcı-toplayıcı pratikleri de sürdürdükleri anlaşılmaktadır; buna karşılık güneyde doğan Ubeyd kültüründe, balıkçılık hariç, bu pratiklerden kati bir kopuş vardır. Saydığımız 4 kültür de uzak bölgeler arasında yayılarak komşu köylerin ortak bir maddi kültürde, ekonomide, ideolojide buluşmalarını sağlamışlardır, ancak içlerinde en geniş alana yayılan ve kentleşme devriminin hazırlayıcısı olarak öne çıkan Ubeyd'dir.

Adlarını bugünkü Irak Cumhuriyeti'nin kuzey yarısında (Dicle'nin orta kısımlarında) kurulmuş iki yerleşimden alan Hassuna ve Samarra kültürleri, Dicle boylarındaki kültürel karşılaşmalar sonucunda geniş bir alana yayılırlar ve Kuzey Irak sakinlerinin 7. binyılın ikinci yarısından 6. binyıl ortalarına kadar ortak teknikler ile çanak-çömlek stillerinde buluşmasını sağlarlar. Bu iki kültürün önemi, o zamana dek birbirlerinden kopuk adacıklar halinde örgütlenen köy toplumlarının benzeşmeye başlamaları ve aynı maddi kültür unsurlarının uzak

mesafelere taşınmasından da anlaşılacağı üzere, objelerin, tekniklerin, yaşam tarzlarının ve zihniyetlerin bölgesel büyüklüğe sahip geniş bir coğrafyaya yayılmasıdır.

Halaf kültürünün doğduğu topraklar daha batıda, Anadolu-Suriye sınırındadır. Halaf, Orta Fırat yerleşimlerinde tutunup bölgeselleşmeye başladığında, Orta Dicle'deki Hassuna-Samarra yerleşimleri henüz devirlerini tamamlamamışlardı. 6. binyılın ilk üç çeyreği boyunca Kuzey Mezopotamya'nın hâkim kültürü olan Halaf (6000-5300), Hassuna-Samarra'yı tamamen tasfiye etmemişse de, maddi kültürün dağılımına bakılırsa, onlarınkine nazaran daha geniş bir coğrafyayı ve çok daha kalabalık bir nüfusu homojenleştirmiştir. Halaf'ın taşıyıcısı olan yerleşimlerin bazısı kasaba büyüklüğündedir (azami 12 hektar). Tarım ve ticaretin yaygın olduğu bu yönetim merkezlerinin çevresinde küçük boyutlu uydu yerleşmeler (1-2 hektar) bulunur. Buralarda temel geçim kaynağı tarımdan ziyade hayvancılık, balıkçılık ve avcılıktır (Harmankaya, 2013: 12-13).

Halaf yerleşimleri, birbirlerinden dar sokaklarla ayrılan (çeşitli büyüklükteki) dikdörtgen ve yuvarlak planlı yapılardan oluşur. Yuvarlak yapılar, yanlış bir tanımlamayla, "kubbeli mezar" anlamına gelen *Tholos* şeklinde adlandırılmıştır. 3-4 m. çapındaki yuvarlak yapıların, kutsal alan, hububat deposu ya da fırın olarak kullanıldıkları düşüncesi yaygındır. İtalyan arkeolog Frangipane'ye kulak verilirse, Halaf yerleşimlerinin bazılarında yıl boyu oturulmaz; bu mevsimlik (kısa süreli) yerleşmelerin arasında daha büyük (sürekli oturulan) köyler bulunur. Ona göre, başlarda geçim avcılığa ve hayvancılığa dayalı olduğundan, Halaf toplumu yerleşiklikten ziyade göçerliğe eğilimliydi (av hayvanlarının hareket yönüne bağlı olarak yerleşimler terk edilir, yenileri kurulurdu); zamanla avcılıkla hayvancılığın geçimlik ekonomi içindeki oranı azaldı ve tarım önem kazandı (Akdeniz, 2004: 3-4). Öyleyse şu sonuca varmak mümkün: Hassuna-Samarra'dan Halaf'a ve Halaf'tan Ubeyd'e geçilen o kritik 1500 yılda (6500-5000) Kuzey Mezopotamya kültürünün tarıma bağımlılığı (dolayısıyla yerleşiklik düzeyi) artarken, yarı-göçebe yaşam tarzını zorunlu kılan avcılık-besiciliğin ekonomi içindeki payı azalmıştır.

Halaf, Kuzey Mezopotamya tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu dönem boyunca bölge çapında Hassuna-Samarra'yı aşan bir kültürel homojenleşme yaşanmış; kuzey ile güneyin *Büyük Mezopotamya* adı altında yoğun ve sürekli etkileşime girmelerinin önü açılmıştır. Siyasal ve etnik olarak birleşmiş bir ülkeden söz edemesek de, Anadolu-Suriye ile uygarlığın boy vereceği Sümer-Akkad arasındaki temas Halaf ve onu takip eden Ubeyd dönemlerinde başlamıştır. Temasın nedeni, güneyden kuzeye göçler ya da güneyde türeyen benzersiz bir sosyoekonomik sistemin kuzeyli toplumlar tarafından öykünme/taklit yoluyla yeniden üretilmesi olabilir. Her halükârda, Ubeyd'in Halaf'ı yavaş yavaş tasfiye edeceği sürecin sonunda bölgesel ayrımlar azalacak

(Parlıtı, 2011: 38-39); iki coğrafya, kültürel ve ekonomik anlamda bütünleşme eğilimi gösterecektir.

*Ubeyd yayılımı*ndan önce, görece bağımsız parçalar halinde örgütlenen Halaf (kuzey) ve Ubeyd (güney) toplumlarının karmaşıklık, merkeziyetçilik ve hiyerarşi düzeyleri farklıydı. Güneyin seçkinleri tarım kaynakları üzerinde denetim kurup *yiyecek depolama* sistemini geliştirdikleri için, burada eşitlikçi toplum özellikleri aşınmaya başlamıştı. Kuzeyde ise toplumsal homojenlik düzeyi hala çok yüksekti ve eşitsizlik üreten tabakalaşmış düzenin belirginleşmesi için Ubeyd kültürünün 5500'den sonra Halaf topraklarına yayılmasını beklemek gerekti. Ubeyd yayılımının hız kazandığı devirlerde, kuzeyli seçkinler (güneyli muadilleri gibi) statü belirten ender ve egzotik mallara erişebilir hale gelmişlerdi. Bunlar belki de "güneyden göç etmiş ailelerdi ve daha zayıf olan yerel aileler üzerinde bir tür siyasi yetke kurarak uzak yerlerle yapılan ticareti kontrol altına almışlardı" (Van de Mieroop, 2006: 35).

6. binyıl boyunca Kuzey Mezopotamya toplumlarının kültürel birliğini temsil eden Halaf'ın izleri, güneyli Ubeyd kültürünün Anadolu-Suriye hattına sokulduğu 5. binyılda tedricen silinir. Ubeyd maddi kültüründe simgelenen zihniyet ve ideoloji Güney Mezopotamya'ya sığmaz olur; Basra Körfezi'nin batı kıyılarından başlayıp Kuzey Irak, Batı İran, Kuzey Suriye, Çukurova ve Elazığ-Malatya bölgelerine kadar uzanan geniş bir coğrafya, mekân ve zaman bakımından Halaf'la karşılaştıramayacak denli kapsamlı bir kültürel bütünleşme yaşar. "Kendisinden sonra Mezopotamya için Uruk, Anadolu için ise Geç Kalkolitik olarak tanımlanan ve *Kentsel Devrim Çağı* olarak nitelendirilen dönemin belki de tüm alt yapısı bu dönemde atılmıştır" (Konyar, t. y.: 24, 26, 28). Ubeyd, pek çok arkeolog ve tarihçinin gözünde, neolitik köy toplumundan devletli-uygar topluma geçişi mümkün kılan bir "gelişme köprüsü" (Parker, 2011: 3), kentin ve devletin zuhurunun yakın olduğunu müjdeleyen bir tür ön-devrimdir.

Adını Ur yakınlarındaki el-Ubeyd höyüğünden alan kültürün yaratıcıları, büyük olasılıkla, kuzey ve doğudaki dağlardan güneye inen ve kanallar açarak kuru tarımdan sulu tarıma geçen topluluklardır. Ubeyd kültürü dendiğinde akla gelen maddi kültürün tamamını içinde barındıran yerleşim ise, el-Ubeyd değil Eridu'dur. İlk Ubeyd tapınakları 5. binyıla girilirken orada inşa edilmiştir. Eridu'da olgunlaşan kültürün kuzeye doğru yayılışı binyılın ilk yarısında başlar, ikinci yarısında tamamlanır. 4. binyıla doğru Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Doğu Akdeniz, hatta Çukurova yerleşmelerinde Geç Ubeyd kültürünün etkileri açıkça görülebilmektedir. Kuzeyde göçerliğin zayıflayıp yerleşik tarım kültürünün güç kazandığı Geç Ubeyd döneminde (4200-3800), Güney Mezopotamya ahalisi (tarihi dönemlerdeki kadar örgütlü olmasa da) sulama kanalları vasıtasıyla tarımı

geliştirip topraktan daha fazla verim almayı başarmıştır. Güneyin ağaç, maden, taş gibi hammadde kaynaklarından yoksun oluşu, Mezopotamya'nın iki yarısı arasındaki etkileşimi ve homojenleşmeyi artırmış olmalıdır. Ubeyd kasabalarında yaşayan seçkinler, iktidarlarını görünür kılıp meşrulaştırmak için ihtiyaç duydukları objelerin üretimi ve kamusal-dinsel binaların inşası için komşu bölgelerden hammadde getirtmek zorundaydılar. Yiyecek depolama işini üstlenen ve toplumun dinsel-siyasal birliği için de tapınaklar inşa ettiren seçkinler, aynı zamanda uzak diyarlara göçü özendirerek (koloni kurdurarak) bölgelerarası takası denetleme gücü kazanmış olabilirler (Harmankaya, 2013: 15–16). "Ubeyd yayılımı"nı açıklamak için göç ve kolonileştirme dışında, kültürel temas, teknolojik aktarım ve kültürleşme varsayımları da ileri sürülmüştür (Parker, 2011: 4). Sayılan bu varsayımlar içinde hangisinin daha etkili olduğunu (yayılımın itici gücünü oluşturduğunu) bilemesek de, yayılım tamamlandığında Mezopotamya'nın bütününde ve komşu bölgelerde yiyecek depolama sisteminin yaygınlaştığını, takas etkinliğinin uzak mesafeleri kapsayacak biçimde genişlediğini ve daha örgütlü hale geldiğini, seçkinlerin ise tarım, ticaret ve din gibi (birbirlerinden bağımsız görünseler de aslında son derece ilintili olan) alanlarda söz sahibi olduklarını gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz.

Metnin giriş kısmında hatırlatalım ki Ubeyd dönemi ülkemizde az bilinen bir konudur. Sümer uygarlığıyla ve onu mümkün kılan Uruk dönemiyle ilgili metinler yazılmış ya da çevrilmiş olsa da, doğrudan Ubeyd'i ve özellikle "Ubeyd'in yayılışı"nı konu edinen metne rastlanılamamaktadır. Ubeyd'e hasredilmiş parçalar yok değildir. Ancak bunlar bile genelde Klasik Sümer Uygarlığı'nın oluşumunu ele almak için başvurulan giriş niteliğindeki bölümlerdir. Oysa, dünya sathında, Ubeyd arkeologların ve Mezopotamya uygarlığının doğuş anına odaklanmak isteyen tarihçilerin çabalarıyla (Uruk çalışmalarının yanına yaklaşamasa da) fazlaca işlenmiştir. Bu metnin yazılmasındaki maksat ise, arkeologların ve tarihçilerin sağladığı temel kaynaklar ile maddi kültür kalıntılarından istifade edilerek uygarlığın/devletin gelişini haber veren bir toplumun sosyoekonomik evrim dinamiklerine daha ziyade antropoloji, siyaset bilimi ve sosyoloji penceresinden bakmaktır. Çalışma, 1- Halaf ve Ubeyd gibi en erken karmaşık toplum örneklerinden yola çıkarak, *tarımsal artı ürünün* depolanmasının, kuru tarımdan sulu tarıma geçişin, kalabalık grupların ortak çıkarlar adına birlikte hareket etmeyi öğrenmesinin ve süreci yöneten seçkinlerin başlattığı güç merkezileşmenin izini sürmeyi; 2- Devletsiz karmaşık toplumlar çağında mal takasının, *kültürel karşılaşmaları*n ve teknoloji transferinin (kısacası "Ubeyd yayılımı"nın) işleyişini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Metinde en fazla vurgulanacak toplumsal değişme *depolama sistemlerinin gelişimi* olacaktır. Zira avcı-toplayıcılıktan ve kendine yeterli tarım toplumundan farklı olarak, "karmaşık toplum"ların en belirgin özelliği mal depolama mekanizmasının merkezi önem arz etmesidir. Avcı-toplayıcı insan yiyecek depolamaz; küçük ölçekli tarım toplumlarında ise her aile *tarımsal artı ürün*ü kendi imkânlarıyla saklar. Karmaşık tarım toplumuna gelince, orada depolama işini üstlenen uzmanlaşmış siyasal seçkinler sınıfı, zamanla başkalarının ürettiği yiyeceğin denetimini ele geçirebilir (karnını doyurmak için yiyecek üretme zahmetinden kurtulabilir) ve vergi toplama hakkı kazanarak bütün zamanını siyasal etkinliklere harcayabilir. Bu yüzden de, "oba ve kabile"den büyük tarım toplumları, bazı yazarlar tarafından "şeflik" adıyla tanımlanan "devletsiz karmaşık toplumlar" halinde örgütlenirler. Devletlilik evresine geçişe işaret eden *monarşi* ise, kalabalık tarım toplumuna özgü bir rejimdir (Diamond, 2002: 99). Nüfus yoğunluğu yüksek "karmaşık tarım toplumu"nda sistem yiyecek üretimine dayanıyor olsa da, herkes (örneğin erken seçkinler ve emekleme çağındaki zanaatkârlar sınıfı) tarımsal üretime katılmamış olabilir. Dini ve siyasi seçkinler, çiftçilik yapmasalar bile, çiftçileri yoğun biçimde üretmeye seferber ederek yiyecek üretimi üzerinde etkin rol oynarlar (Diamond, 2002: 65). İnsanın siyasi, ekonomik ve sosyal evrimini inceleyen yazarlardan Diamond, *yiyecek üretimi* (bitki ve hayvan evcilleştirme) devrimini izleyen *toplumsal karmaşıklaşma evreleri*ni nüfus artışı; tarımsal artı ürünün depolanması; nihayetinde "siyasal olarak merkezileşmiş, toplumsal olarak katmanlaşmış, ekonomik olarak karmaşık, teknolojik olarak yenilikçi" toplumların ortaya çıkışı şeklinde sıralamaktadır (Diamond, 2002: 102).

Mezopotamya 4. binyıl boyunca *Uruk'un Yayılışı* olarak adlandırılan bir süreç yaşamış olmalıdır. Fırat ile Dicle'nin taşıdığı su ve alüvyon sayesinde sulu tarım için çok elverişli olan Güney Mezopotamya ile Güneybatı İran'ın (Susiana bölgesi, bugünkü Huzistan eyaleti), binyılın ilk yarısında, Uruk (bugünkü Warka) başta olmak üzere şehirleşmiş-devletli toplumlarla tanışmış olması muhtemeldir. Tabakalaşma düzeyleri yüksek olan bu toplumların yöneticileri, denetimleri altındaki kırsal bölgelerin (yakın çevrenin) üretim/işgücü fazlasını yönlendirmek ve ekonomiyi rasyonel biçimde yönetmek için merkezi kurumlara ihtiyaç duymuş olmalıydılar. Güneyin *karmaşık yapılı* kent-devletlerine özgü yeni ekonomik düzen kısa sürede geniş bir coğrafyayı etkisi almış ve daha az şehirli (daha az karmaşık) toplumlara ev sahipliği yapan kuzey ve doğudaki dağlık bölgeleri ticari açıdan güneyin alüvyonlu ovasına bağlayarak yoğun bir etkileşim ağının ortaya çıkışına önayak olmuştur. Güneyin en büyük kentine referansla *Uruk* adı verilen maddi kültür (Uruk tarzı çanak-çömlek, mimari ve kayıt tutma araçları), binyılın

ikinci çeyreğinden son çeyreğine kadar Batı İran, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu içine alan geniş bir coğrafyaya yayılmış görünmektedir. Güney Mezopotamya'da eksikliği çekilen madenlerin, yarı-değerli taşların, kerestenin ve diğer hammaddelerin (doğal kaynak bakımından zengin) dağlık bölgelerden alüvyonlu ovaya akışını kolaylaştırmak için, bazı güneyliler kuzeye ve kuzeydoğuya göç ederek koloniler kurmuş olmalıdırlar. Kimi araştırmacılara göre "dünyanın ilk koloni sistemi" olan *Uruk yayılması,* geniş bir kültürel etkileşim bölgesinin ortaya çıkışına kaynaklık etmiştir. Pers Körfezi'nden Güneydoğu Anadolu'ya uzanan yüzlerce kilometrelik bir hat, benzer kültürel özellikler sergilemektedir (Stein & Özbal, 2007: 329, 339).

Ancak Uruk'un öncesi de olmalıdır. Yine Güney Mezopotamya'da doğan Ubeyd kültürü, 6.-5. binyıllarda güneyde tutunmakla kalmayıp 6. binyıl sonuna doğru kuzeyde Halaf kültürünün (6000-5300) yerini almaya başlamış görünmektedir. Kuzeyde kabaca 1000 yıl etkili olan Halaf, güneyli Ubeyd'in *yayılışı* karşısında direnemeyip tedrici biçimde tasfiye olmuş görünür. Gösterdiği yüksek kültürel süreklilik düzeyiyle şaşırtan (yaklaşık 2 binyıl ayakta kalmıştır) ve son safhasında kentleşme devrimini haber veren Ubeyd'in maddi kültürü, tıpkı sonradan gelen Uruk dönemindeki gibi (*Uruk'un yayılışı*), karmaşık özellikler sergileyen bir *merkez*den daha az karmaşık (tabakalaşma düzeyi zayıf*) çevre*ye doğru ihraç edilmiş gibidir. Bir kısım araştırmacı, aynı coğrafi alanda geçekleşen iki olguyu karşılaştırırken kronolojik bakımdan eski olanı sonrakine benzetmekten ve ona ikinciyi çağrıştıracak biçimde *Ubeyd yayılması* adını yakıştırmaktan kendini alamamıştır. Burada, kendilerine uygun görülen adlandırmadan yola çıkılarak, bu iki "sosyokültürel yayılma" sürecinin sebepleri ve gelişimi hakkında bazı açıklamalar getirilmeye çalışılacaktır.

"Ubeyd'in Yayılışı" mı? "Ubeyd Etkileşim Evreni" mi?

"Ubeyd" terimi, (biraz da özensizce) kültürel etkileşime açık geniş Yakın Doğu coğrafyasının 6. ve 5. binyıllardaki maddi kültürünü ve özelde çömlek stilini tanımlamak için kullanılmaktadır. Ubeyd "kültür"ü dendiğinde genellikle (Güney ve Doğu Anadolu'yu da içerecek biçimde) Akdeniz kıyılarından başlayıp Hürmüz Boğazı'na dek uzanan 2000 kilometrelik bir kültürel hat kastedilmektedir. Bu derece geniş bir hattın tek bir kültürü paylaştığını öne sürmek kuşkusuz sorunlu bir yaklaşımdır. Ancak Yakın Doğu'daki kültürel değişmenin boyutunu ortaya koyabilmek için tarihlendirme yöntemine ihtiyaç duyan araştırmacılar tabii olarak bu tür genelleyici tanımlara başvurmuş olmalıdırlar. Ubeyd teriminden; çömlek stili, dönem ve kültür (a- arkeolojik *kültür*, b- maddi kültür topluluğu) olmak üzere üç temel olgu anlaşılmalıdır. *Ubeyd çömleği*nden maksat, 1910-20'lerde el-Ubeyd kazılarında bulunan *devetüyü (yeşilimsi) hamur üzerine siyah/kahverengi*

*boyalı keramik*tir. Arkeologlar, bölgesel stil farklılıklarına karşın Mezopotamya, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu, Batı İran ve Basra Körfezi kıyılarında bulunan bu tür çömleği Ubeyd ya da Ubeyd-bağlantılı çömlek olarak tanımlamayı adet edinmişlerdir (Carter & Philip, 2010: 1-2).

Ubeyd tarzı maddi kültür topluluğunun güney Mezopotamya'daki en iyi örnekleri Tell ül-Veyli ve Eridu yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Yeşilimsi hamurdan imal edilmiş kahverengi (siyah) boyalı çömlekler, fırınlanmış kil "çiviler" ya da "havanelleri", fırınlanmış kil oraklar, "kahve çekirdeği" gözlü yılan siluetli figürinler, taş topuzlar, üç bölümlü evler, nişli ve payandalı duvarlarıyla ayırt edilen "kamu binaları" (tapınak) bu yerleşimlere özgü maddi kültür unsurları olarak sayılabilir. Amerikalı arkeolog Stein, maddi kültür buluntularına göre Ubeyd kültür dairesini: 1- Güney Mezopotamya ya da Ubeyd'in kalbi: Eridu, el-Veyli, Hacı Muhammed, Ur ve Uruk gibi yerleşimler. 2- Orta Mezopotamya: Tell Uqair ve Ras el-Amiya yerleşmeleri. 3- Dicle'nin önemli kollarından Diyala Nehri üzerindeki Orta-doğu Irak topraklarına karşılık düşen Hamrin Bölgesi: Tell Abada ve Tell Madhur gibi yerleşimler. 4- Kuzey Mezopotamya ve Kuzeydoğu Suriye: (Musul yakınlarındaki) Tell Arpaciya, Tepe Gavra ve Yarım Tepe yerleşimleri. 5- Kuzeybatı Suriye ve Hatay bölgesi: Tell Kurdu, Hama, Mashnaqa, Tell Abr ve Kosak Shamali höyükleri. 6- Güneydoğu Anadolu: Değirmentepe. 7- Susiana Ovası'nı da içine alan Batı İran toprakları. 8- Basra Körfezi'nin batı (Kuveyt ve Suudi Arabistan) kıyıları şeklinde 8 bölgeye ayırarak incelemektedir. Stein, bu bölümleme sayesinde *Ubeyd ufku* ya da *Ubeyd etkileşim bölgesi* adını verdiği coğrafyanın yekpare olmadığını hatırlatırken, Ubeyd olgusunun çoğul (çok-merkezli) karakterini vurgulayarak, sonradan doğan "Uruk yayılışı"na referansla "Ubeyd yayılması" denen süreci *bir kültürün çevreye doğru genişlemesi* olarak tanımlamayı da reddetmektedir (Stein, 2010: 23-25).

"Ubeyd" terimini bir dönemi tanımlamak için kullanmak daha sorunludur. Ubeyd 0,1,2,3 ve 4 olmak üzere 5 safhaya bölünen dönem, yaklaşık 3000 yılı kapsayacak biçimde 6500-3800 arasına tarihlenmektedir. İlk dört dönemin merkezi yerleşimleri sırasıyla Tell ül-Veyli (6500-5200), Eridu (5200-4800), Hacı Muhammed (4800-4500) ve Tell el-Ubeyd'dir (4500-4200). "Ubeyd 4" dönemi *Geç Ubeyd* (4200-3800) olarak bilinmektedir. Şehirleşme ile sınıfsal tabakalaşmanın belirgin hale geldiği Geç Ubeyd, devletleşmenin ilk adımı olmalıdır. Ancak Ubeyd "kültür"ü her bölgeye aynı devirlerde girmez. Kuzeyli toplumların güney Ubeyd stilini benimsemeleri Ubeyd 3 ve 4 dönemlerinde olmuştur. Ubeyd kültürü kuzey yerleşimlerinde ancak 5300'de belirmiş, bazılarında 4300'e kadar yaşayabilmiştir. Bu veriler, "Ubeyd kültürü" denen olguyu geniş bir coğrafyaya uyarlamanın sorunlu bir yaklaşım olduğunu bir kez

daha ortaya koymaktadır. Bazı araştırmacılar işte bu nedenle indirgemecilik kokan "kültür" terimi yerine "Ubeyd olgusu", "Ubeyd etkileşim bölgesi" ve "Ubeyd ufku" gibi nötr kavramlara başvurabilmektedir (Carter & Philip, 2010: 2-3).

Ubeyd etkileşim bölgesi tamlamasının sağladığı yarar, söz konusu kültürel hatta ait toplumsal tabakalaşmanın tek bir merkezde değil etkileşim bölgesinin farklı noktalarında ortaya çıkabileceğinin ve bir yerde beliren yeniliğin etkileşim dinamiği sayesinde bölgenin diğer noktalarına taşınabileceğinin baştan kabullenilmesinde gizlidir. Büyük antropolog Lévi-Strauss, 60 yıl önce yazdığı metinlerde (farklı bağlamda da olsa) bu gerçeği bize hatırlatmıştır. Ona göre, toplumların insanlık tarihine (parçalar halindeki) katkılarına yoğunlaşmak, bizi dünya uygarlığının *yamalı bir giysi* (alfabe Fenike'den; kâğıt, barut ve pusula Çin'den; cam ve çelik Hintlilerden) gibi oluştuğu yanılgısına götürebilirdi:

> Bu öğeler her kültürün, onları bir araya getirme, içinde barındırma ya da dışlama yönteminden daha önemsizdir. Her kültürün özgünlüğü, yaklaşık tüm insanlar için aynı olan sorunları kendine özgü yöntemlerle çözmesinden, değerlerine kendine özgü görünümler kazandırmasından kaynaklanır. Çünkü istisnasız tüm insanlar bir dile, teknik becerilere, sanata, bilimsel türden bilgilere, dinsel inançlara, toplumsal, ekonomik ve siyasal örgütlenmeye sahiptirler. Ancak bu değişik öğelerin ölçüsü her kültürde asla aynı değildir ve çağdaş etnoloji birbirinden farklı özelliklerin dökümünü yapmak yerine, bu farklı seçimlerin gizli kökenlerini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır (Lévi-Strauss, 1995: 42).

"Ubeyd etkileşim bölgesi" tamlaması, 6. binyılın son çeyreğini ve kabaca 5. binyılın tamamını kapsayan çok merkezli, hatta "melez" bir kültürel oluşuma işaret etmektedir. Gerçekten de, Ubeyd dönemini özel kılan *toplumsal tabakalaşma* olgusunun ilk izlerine Güney Mezopotamya kadar Orta ve Kuzey Mezopotamya arasındaki sınır hattına (Diyala Nehri) denk düşen Hamrin bölgesinde de rastlanır. Tell Abada'nın (5. binyıl başları) en büyük evi olan A binası (240 m^2) yerleşimin merkezindedir ve yerleşmedeki en küçük evden (D binası: 70 m^2) 3,5 kez daha geniştir. Bu binadaki ölü gömme pratikleri diğer evlerdekinden belirgin biçimde farklıdır. Burada taş topuzlar, alçıtaşından oyulmuş kaplar, taş paletler ve özellikle kil hesap taşları ile "proto-tablet" denen kilden yapılmış yönetsel malzemeye rastlanmıştır. A binasının mimari açıdan ve içindeki objeler itibariyle yerleşimin diğer evlerine benzemediği açıktır. Hanelerin eşit statüde olmadıkları kanaatini güçlendiren bu durum, yerleşimin birbirini izleyen dönemlerinde kesintisiz biçimde sürmüştür. Tell Abada'ya ait maddi kültür topluluğu bize sanki varsıl-yoksul haneler farklılaşması ile "önderlik" kurumunun Ubeyd 2-3 evreleri (5. binyıl) kadar erken bir dönemde belirmekte olduğunu haber vermektedir (Stein, 1994: 38).

Abada'nın kuzeyinde (Irak-Türkiye sınırına yakın bölgelerde) kurulan Tepe Gavra, arkeologların "Beyaz Oda" olarak adlandırdıkları özel bir bölmeye sahiptir. Yerleşimin 12. tabakasına (4500-4200) ait yapı, büyüklüğü, durumu ve içerdiği objeler itibariyle diğerlerinden ayırt edilir. Muhtemelen bir kamu binası değil konut olarak inşa edilen bu binanın sahibi önemli bir konumda bulunur, belki de *şef*liği elinde tutan ailenin üyesidir (Peasnall & Rothman, 2003: 38; Rothman, 2002: 144). Tam bu noktada, *Ubeyd ufku*na dair önemli bir saptamayı aktarmak yerinde olacaktır: Kuzey ve Güney Mezopotamya yerleşimleri arasındaki etkileşimlerin en yoğun olduğu dönem 5300-4500 arasıdır. Oysa kuzeyde seçkinlerin oturduğu konutların diğer evlerden farklılaşması, ilişkilerin ve kültürel etkileşimin azaldığı 4500-4200 arasına denk düşer. Başka bir deyişle, kuzey yerleşimlerinde kurumsal önderliğin belirmeye başlaması, güneyin kültürel etkisinden ziyade bölgenin geçirdiği iç dönüşümün ürünüdür. Nitekim kuzey-güney etkileşiminin asgariye indiği 4200-3850 arasında, Suriye ve Irak'ın kuzey bölgelerinde siyasal önderliğin kurumsallaşmakta olduğunu, belli ailelerin yönetimde tekelleşmeye gittiğini, çok sayıdaki kuzey yerleşiminde seçkinlerin ellerinde tuttukları mühürlerde ortak simgelerin kullanıldığını, kamu işlevine sahip binaların arttığını ve yerleşim büyüklüklerinin şehir boyutuna ulaştığını ortaya koyan buluntular çoğalmıştır. 3850-3700 arasında ise, kuzeyde merkezileşmiş yönetim sistemlerinin varlığının bütün açıklığıyla kendini gösterdiği düşünülmektedir. Brak ve Hamukar gibi Kuzeydoğu Suriye yerleşimlerinin şehir tarzında örgütlendikleri artık açıkça bilinen bir gerçektir. Hâlbuki kuzeyde karmaşık toplum göstergelerinin arttığı bu dönemde "Uruk'un yayılışı" henüz başlamamıştır. O halde Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye/Irak'ta siyasi merkezileşme yönünde atılan adımlar üzerindeki güney katkısının (*Ubeyd yayılması*) sınırlı olduğunu kabul etmek gerekir (Stein, 2012: 145-146).

Tell Abada kuşkusuz mimari açıdan özel bir yerleşimdir. Ancak sıra keramik buluntularına geldiğinde, yerleşmenin en erken evresinde, Orta Mezopotamya'ya özgü Samarra çanak-çömleği ile Ubeyd I (Eridu: 5200-4800) tarzı çömleğin ve her ikisinden izler taşıyan yeni tip bir keramiğin bir arada bulunduğunu görmekteyiz. İkinci evrede gün ışığına çıkarılan çömleklerin büyük çoğunluğunu Ubeyd 2 (Hacı Muhammed: 4800-4500) keramikleri oluşturur. Yerleşimin üçüncü ve son evresindeki çömlekler büyük olasılıkla *tournette* (yavaş dönen çark) sayesinde imal edilmiştir; bunlar Ubeyd 3 (4500-4200) tarzı olup klasik Ubeyd kültürünün bütün özelliklerini gösterirler. Kimi arkeologlara göre, Samarra ve Ubeyd tarzı çömleklerin bir arada bulunması, hatta ikisinin kaynaşmasıyla yeni bir keramik tarzının ortaya çıkışı ve Samarra izlerinin zamanla yok oluşu, Tell Abada'nın 5. binyıl başında bir "geçiş" dönemi yaşadığına

işaret etmektedir (Jasim, 1981: 101-103). Bütün bu veriler, Güney Mezopotamya ile Hamrin bölgesinin 5. binyıl boyunca kültürel bir etkileşim içinde oldukları düşüncesini güçlendirmektedir.

Çatışan Paradigmalar: Merkez-Çevre Kuramı ve "Ubeyd Ufku" Yaklaşımı

"Ubeyd etkileşim bölgesi" tamlaması, Ubeyd maddi kültürünü paylaşan toplumların, yaşadıkları coğrafyaya özgü şartlar sebebiyle farklı örgütlenme biçimleri geliştirebileceklerinin altını çizmektedir. *Ubeyd yayılması*nı Yakın Doğu gibi geniş bir bölgenin yadsınmaz gerçeği olarak ele alırken, kültürün sergilediği çeşitlilik/heterojenlik düzeyini de hesaba katmak gerekmektedir. "Ubeyd ufku"na ("etkileşim bölgesi"ne) dâhil yerleşmelerin yıl boyunca aldıkları yağış, sulamalı tarım imkânları, doğal kaynakları ve jeomorfolojik özellikleri aynı değildir. Yalnız kuzey-güney arasında değil, Güney Mezopotamya'nın kendi içinde bile çevresel koşullar farklı kültürel oluşumlara zemin hazırlamaktadır. Bu durum kuşkusuz bölgeden bölgeye değişen gelişmişlik düzeyinin başlıca nedenidir. Kuru tarımdan başka çaresi olmayan Kuzey Mezopotamya ahalisinin aldığı mahsul sulamalı tarım imkânına sahip güneye nazaran yarı-yarıya azdır. Ayrıca, güney yerleşimleri, kanal açma işlemi masraflı olduğundan gruplaşmak, belli merkezler etrafında birleşmek zorunda kalmışlardır. İklimin yağışlı ya da kuru oluşu besiciliğinin yönünü de tayin etmektedir. Sulak bölgelerde domuz ve sığır yetiştirmek mümkünken, kuru bölgeler iklim koşulları nedeniyle koyun ve keçi besiciliğine yönelmiştir. Küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğu kuzeyde, et ihtiyacını karşılamak için (kuru step iklimine uygun) ceylan, yaban eşeği ve yaban öküzü gibi türler de avlanmıştır. Tarım ve hayvancılık coğrafyaya göre şekil alırken, zanaat alanındaki gelişmeler de coğrafi koşullardan etkilenir. Keramik üretimini mümkün kılan fırınlar ve çarklar Ubeyd etkileşim bölgesinin bütününe yayılmışlarsa da, bakır işçiliği önce kuzeyde belirmiş, güneyin alüvyonlu ovasına ancak 5. binyıl sonunda girmiştir. Bakır kaynakları özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğunlaştığına göre, güneyliler bakırı en az 1000 km mesafedeki ocaklardan getirtmiş olmalılar. Kuzey-güney yerleşimlerinin takas ağı sayesinde yakınlaşması ve bölgelerarası kültürel etkileşimin artması bakırın uzak diyarlara taşınmasına imkan tanımış görünmektedir. Ubeyd tarzı maddi kültürün kuzeye yayılışı 5. binyılın ilk yarısında hızlanırken, kuzey-güney arasındaki takas ilişkisi de Geç Ubeyd döneminde (4200-3800) yoğunlaşmıştır.

Kayıt tutma işini kolaylaştıran ve merkezileşme eğiliminin başlıca kanıtlarından sayılan *yönetim objeleri*nin dağılımı da kuzey ve güneyde farklıdır. Ur/Eridu ve Hamrin bölgeleri damga mührü tanımazken, aynı mühür tipi Güneydoğu Anadolu, Kuzeybatı Suriye ve İran yaylalarında yaygın bir kullanıma sahiptir (Stein, 2010: 28-30).

Ubeyd olgusunu anlamaya çalışan bir araştırmacının hangi paradigmayı benimsediğini ortaya koymak için, onun "yayılma" ve "etkileşim bölgesi" (*Ubeyd ufku*) terimlerinden hangisini kullandığını belirlemek konuya açıklık getirebilir. Seçtiğimiz terimler, verili bir coğrafyadaki kültürel devamlılığı ve kültürel değişmeyi açıklamak için başvurduğumuz kuramsal çerçeveden ya da modellerden bağımsız değil. "Ubeyd'in yayılışı" teriminin çağrıştırdığı ilk şey, belli bir yerleşime ya da yerleşimler topluluğuna özgü kültürün komşu bölgelere sirayet ederek oraları kendine benzettiğidir. Pek çok yerleşim tek birinin adıyla tanımlandığında, onun benzersizliği (yeni bir dönem başlattığı) kabullenilmiş, diğerlerinin onu taklit etmek suretiyle aynı kültürün oluşumuna "tali" biçimde katıldıkları iddia edilmiş olur.

*Ubeyd dönemi*nde Yakın Doğu yerleşmelerini tarif etmek için başvurulan "Ubeyd yerleşimi" tamlaması, (çömlek stili başta olmak üzere) güneyde doğan kültürün komşu bölgelere yayıldığı varsayımını öne çıkardığı gibi, yayılma, merkezin çepere doğru genişlemesine işaret ettiği için merkez-çevre ikiliğini de ortaya koyar. Gerçekten, yaygın kabul gören (güneyin/*merkez*in daha karmaşık yapılı toplumlara ev sahipliği yaptığını iddia eden) geleneksel paradigma, Ubeyd olgusunu kabaca güneyli "gelişmiş" kültürün "az gelişmiş" kuzeye ve doğuya yayılması olarak açıklamaktadır. Bu açıklamadan hareket eden bir araştırmacı, kültürün merkezden çevreye (güneyden kuzeye ve doğuya) yayılışını ancak göç ve kültürleşme gibi iki sebepten birine (ya da ikisine birden) bağlayabilir (Carter & Philip, 2010: 7-8). Göçten kasıt, bir grubun bir amaç doğrultusunda (mal takasını kolaylaştırmak gibi) uzak bir bölgeyi kolonileştirmesidir. Ancak "kolonileşme" terimini kullananlar çoğu zaman (istemeden de olsa) göçmenin üstün olduğunu ima ettiklerinden, onun yeni yurdunda karşılaştığı yerli halka anayurttan getirdiği kültürü aşılamasını kaçınılmaz bulurlar. Kültürleşme (*acculturation*) ise, farklı kültürlerin karşılıklı etkileşime girmesiyle gerçekleşen kültür alış-verişidir. Ancak terim onu icat eden yazarlar tarafından bile daha ziyade tek-yönlü işleyen bir süreç olarak anlaşılmıştır. Nitekim bu olgunun tekil örneklerini ifade etmek için kullandığımız "Helenleşme", "Romalılaşma" ve "Batılılaşma" terimleri, *karşılıklı etkileşim*den çok gelişmiş bir merkezin daha az gelişmiş çevre kültürler üzerindeki *tek-yönlü etki*sini çağrıştırmaktadır (Stein, 2005: 27-28). Kavramın evrimini ve arkeoloji içindeki yerini sergilemeye çalışan

Cusick'e göre, *kültürleşme*den, geleneksel yaşam tarzının ortadan kalkışı; başka bir toplumun değerlerini ve yaşam tarzını benimseme; kültürlerarası temasa bağlı olarak yaşam tarzında meydana gelen her tür değişme; değişime direnen (değerlerini muhafaza etmeye kararlı) bir toplumda "yabancı" düşüncelerin kabul görmeye başlaması şeklinde 4 şey anlaşılmaktadır. Sayılan 4 maddenin hepsinde bir *maruz kalma* durumu görmek mümkündür. Bazı yazarlar, akla "baskın" ve "maruz kalan" iki kültür arasındaki asimetrik (*denk olmayan*) ilişkiyi getirdiğinden, kültürleşme terimini kullanmaktan kaçınarak onun yerine "kültürel temas" terimini tercih etmektedirler (Gauvin, 2002: 12-13).

"Ubeyd ufku" (etkileşim bölgesi) tamlaması ise dikkatimizi bölgelerarası benzerliklere çekerek, döneme ve mekâna ilişkin genel bir tablo çıkarabilmek için yerel farkların önemini görelileştirmeye çalışmaktadır. "Ufuk" teriminden anlaşılması gereken, kendilerine özgü (yerli) maddi kültürleri bulunan toplulukların, toplumsal, ideolojik ve ticari alış-verişler sayesinde paylaştıkları ortak maddi kültür unsurlarıdır. Etkileşim bölgesi, siyasi ve kültürel anlamda farklılaşmış yerleşmeleri (toplumları) birbirine bağlar, onları geniş bir *ekümene*nin (kültürel açıdan benzeş bir evrenin) bileşenleri haline getirir. Etkileşim bölgesi, hiyerarşik/asimetrik olmayan bir modeldir; bu yüzden de Ubeyd olgusunu bir *yayılma* süreci olarak değerlendiren ya da merkez-çevre karşıtlığını öne çıkaran (dolayısıyla bölgeler arasında yapısal asimetriler olduğunu varsayan) modellerden ayrılır (Stein, 2010: 37).

Yine de tam bu noktada bir gerçeğe parmak basmakta yarar vardır. "Etkileşim bölgesi" modeli kuşkusuz yaşadığımız döneme damgasını vuran post-modern bilgi kuramına uygun bir yaklaşımın ürünüdür. Zira model Ubeyd kültürünün kuzeye yayılışını gelişmiş olanın azgelişmişi dönüştürmesi biçiminde yorumlamıyor, *büyük/genelleyici anlatı*lara ve merkez-çevre karşıtlığından güç alan bilgi kuramına şiddetle itiraz ediyor. Ancak olgunun adı sonuçta hala Ubeyd… Bu ada sahip olan yerleşim de Mezopotamya'nın orta ya da kuzeyine değil, güneyine düşüyor: ne dersek diyelim yine de bir *merkez*in var olduğu gerçeği yadsınamaz. Bölgenin bütününde bulunan maddi kültür topluluğu, *Ubeyd-bağlantılı* ve *Ubeyd-benzeri* sıfatlarını kullansak da kullanmasak da Ubeyd/güney menşeli bir maddi kültüre işaret etmektedir. Başka bir deyişle "yayılma" sözcüğünden vazgeçmek o kadar kolay değildir. Öte yandan, bütün tartışma "karmaşık toplum"ların ortaya çıkış şartları etrafında dönmekte, "henüz karmaşıklık safhasına gelememiş toplum"ların olduğu da açıkça ifade edilmektedir. Öyleyse, "ikilikleri aşabilmiş bir bilgi kuramı" hala çok uzakta.

Neolitiğin yayılması sürecinde de avcı-toplayıcılarla çiftçi-otlatıcılar yüzyıllarca yan-yana, hatta iç-içe yaşamışlardır. Bu birliktelik Avrupa'nın bazı

bölgelerinde binyılı aşan bir süreyi kapsamaktadır (Çıvgın, 2012: 146). Çiftçi toplum *üstün* ve *gelişmiş* sıfatlarıyla tanımlanmasa bile, çiftçi-otlatıcı yaşam tarzı ayakta kalırken diğerinin tedrici biçimde ortadan kalktığı gerçeği göz ardı edilemez. İnsanlık Tarihi'nin dönüm noktalarında çoğu zaman aynı durumla karşılaşılmıştır. Bir bölgede beliren demir ve silah teknolojisi, sur yapımı, gemicilik, sanayi, bankacılık, demokrasi, siyasal ideolojiler gibi, teknikler, yenilikler, siyasal ve toplumsal örgütlenme biçimleri de bir salgın gibi komşu bölgelere yayılmıştır. Her toplum kendi evrim dinamiğine sahip olsa da, başka toplumlarla girilen kültürel etkileşimin toplumsal değişme üzerinde oynadığı muazzam rolü yadsıyabilir miyiz? Kültürel temas toplumların benzer tutum ve davranışlar sergilemelerine neden olup onları *aynılaştırmıyor mu*? Ve asıl soru: Bugün içinde bulunduğumuz "küreselleşme" çağının bütün toplumlardan derlenmiş *eşit katkıları*la vücut bulduğu söylenebilir mi? Küreselleşmeyi "Batılılaşma" denen tek-yönlü kültürleşme sürecinden ayırmak ve askeri/siyasi anlamda "üstün" bir *merkez*in (bütün bölgesel farklılıklarına karşın) *çevre* üzerindeki muazzam etkisini yok saymak mümkün müdür?

> Uygarlık bugün her şeyden önce, bütün uygarlıkların aslında eşitsiz bir şekilde paylaştıkları ortak varlık, "insanın artık hiç unutmadığı şey" değil midir? Ateş, yazı, hesap, bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmeleri artık hiçbir özel kökene bağlanamamaktadırlar; bunlar, uygarlığın ortak malları haline gelmişlerdir. Öte yandan, tüm insanlığın ortak malları olan kültür varlıklarının *yayılması* olgusu, günümüz dünyasında çok özel bir kapsam kazanmıştır. Batı'nın yarattığı endüstriyel bir teknik, onu çılgınca isteyen bir dünya ölçeğinde ihraç edilmektedir. Bu teknik, sonunda her yere aynı çehreyi mi dayatmaktadır: Beton, cam ve çelikten binalar, hava alanları, istasyonları ve hoparlörleriyle demiryolları, insanların büyük bölümünü yavaş yavaş ellerine geçiren devasa kentler, dünyayı sonunda aynı mı kılacaklardır? … Fakat Batı tarafından ihraç edilen "endüstriyel uygarlık", Batı uygarlığının *çizgilerinden yalnızca biridir*. Dünyanın diğer ülkeleri buna kendi evlerinde hüsnü kabul gösterirlerken, Batı uygarlığının tümünü almış olmamaktadırlar. Zaten uygarlıkların geçmişi, kendi özgünlüklerini ve özerkliklerini kaybetmeksizin, birbirleriyle yıllar boyunca süren sürekli alış verişlerin tarihinden ibarettir. … Dünyanın bütün uygarlıklarının, az veya çok uzun bir süre içinde tekniklerini ve bu teknikler aracılığıyla bazı yaşama biçimlerini aynılaştıracaklarını varsaymamıza rağmen, gene de çok uzun bir süre boyunca karşımızda çok farklı uygarlıklar olacaktır. Uygarlık kelimesi, daha uzun bir süre boyunca hem tekil, hem de çoğul olacaktır. Tarihçi bu konuda ısrarlı olmakta tereddüt geçirmeyecektir (Braudel, 1996: 31–32).

Ubeyd Yerleşimlerinde Karmaşık Toplum İzleri

Peki, (*etkileşim bölgesi* ya da *yayılma*) Ubeyd olgusundan ne anlaşılmalı? Bir kere, Ubeyd dönemi, Yakın Doğu'da karmaşık toplumların ortaya çıkış sürecinin en önemli halkası, bir *durak* ya da *geçiş evresi* olarak görülmektedir. Kimi yazarlara göre, Ubeyd'in farkı, devleti önceleyen "şeflik" düzeninin vücut

bulmasında gizlidir. Zira 5. binyıl Ubeyd yerleşimlerinde, tabakalaşma, zanaatta uzmanlaşma, yönetimde merkezileşme, uzun-mesafeli takas ağları ve hatta kolonileşme (gerçi bu konu hala tartışmalı) gibi karmaşık toplumların gelişini haber veren kanıtlara rastlanır. Bunları söylerken bir hususu gözden kaçırmayalım. Ubeyd yayılması yavaş işleyen bir süreçtir: Dönem, değişime kapı açtığı kadar, istikrarlı (bölgesel Hassuna/Samarra ve Halaf kültürlerine özgü) karakteristikler de sergiler.

Ubeyd yerleşimleri, sonra gelen Uruk'la karşılaştırıldığında (geçiş dönemi olan Geç Ubeyd hariç tutulursa) ağır evrimleşmişlerdir. Yerleşimlerin savaş hali yaşadıklarına dair belirtiler de azdır. Ubeyd dönemine ait mühürlerde, (4. binyıldan farklı olarak) silah tasvirleri, savaş esirleri ve savaş sahneleri görülmez. Susa hariç hiçbir Ubeyd yerleşiminde, işgal/yıkım ve siyasal istikrarsızlık izine ya da dış saldırılardan korunmak için inşa edilmiş surlara rastlanmaz. Eridu ve Ur gibi güney yerleşimlerindeki (*merkez*deki) defin uygulamaları incelendiğinde "şef mezarı" sayılabilecek örneklere rastlanmamıştır. "Şef"in varlığına kanıt oluşturan en eski bulgu, Eridu yerleşimindedir: *Boynunda gerdanlığa benzer özel bir takı olan, elinde de asa/topuz tutan erkek figürini*. Ubeyd yerleşmelerinde, yüksek statülü kişilerin kendilerini yerleşimin diğer sakinlerinden ayırt etmelerine yarayan egzotik (yabancı kökenli) metalar yoktur: Güney, lapis lazuli, altın ve bakır gibi değerli/yarı-değerli taşlara ya da metallere sahip değildir. Ubeyd dönemini özgün kılan asıl gelişmeler 4000-3800 arasındaki en son evreye sıkışmıştır. Bu, devlet örgütlenmesinin keşfedildiği "Uruk'a geçiş evresi"dir. 2 binyıllık Ubeyd döneminin ilk % 90'lık bölümü, savaş hali, egzotik meta takası ve tabakalaşma bakımından fazlasıyla zayıftır (Stein, 1994: 39-40).

Güney Ubeyd yerleşimlerinde "karmaşıklık" göstergesi olan unsurların başında tapınak gelir. Tapınak sahibi ilk güney yerleşmesi, Ubeyd 1 dönemine (5200-4800) adını veren Eridu'dur. Güneydeki tapınaklar zamanla genişleyip özenli bir mimariye kavuşurlar. Eridu'nun kuzeyindeki Warka (Uruk) ve Orta Mezopotamya'daki Tell Uqair gibi yerleşmeler ise, tapınak inşa etmekte güneyli komşularını yalnız bırakmamışlardır. Bunlar, adak masaları/sunakları, nişleri, payandaları ve özgün planlarıyla ayırt edilen yapılardır (Stein, 1996: 27). Ancak tabakalaşma bakımından karmaşık özellikler gösteren bütün Yakın Doğu topraklarının (Hamrin bölgesi gibi) tapınağa sahip olmadıkları da bilinmelidir (Stein, 2010: 25).

Stein'a göre, 5. binyıl boyunca Güney ve Orta Mezopotamya (yerel farklılıklara karşın) yönetsel ideolojileri benzerlik gösteren bir dizi şefliğe bölünmüştür (Stein, 1994: 39). Burada, Stein ve onun gibi düşünen Amerikalı arkeologların Orta Amerika ile Melanezya (Avustralya'nın kuzeyindeki Okyanus

adaları) yerlilerinin modern çağlardaki siyasal örgütlenme biçimlerini açıklamak için (antropologlarca) geliştirilen "şeflik" modelini M.Ö. 5. binyıldaki *devlet-öncesi toplum düzeni*ne uyarlamaya çalıştıklarını görüyoruz. İki vaka arasında 6-7 binyıllık bir zaman farkı bulunduğundan, bu tür "zorlama çaba"ları kronolojik açıdan ayağı yere basmamakla eleştirmek mümkündür.

Kentleşme Devrimine Doğru Ubeyd Toplumsal Yapısı: Heterarşik Örgütlenme mi, Yoksa Hiyerarşik "Şeflik Düzeni" mi?

Ubeyd dönemindeki merkezileşme eğilimini açıklamak (devleti önceleyen siyasal mekanizmayı adlandırmak) için müracaat edilen "şeflik" kavramının genel kabul görmediği ortadadır. 1970'lerde ve 1980'lerin başında bazı araştırmacıların (Suriye-Türkiye sınırı boyunca çok geniş bir bölgeyi etkisi altına alan ve Ubeyd'in yayılışı sonucunda güç kaybeden) Halaf kültürünü "şeflik"le ilişkilendirmeye çalıştıkları düşünüldüğünde işler daha da karışır. 1990'lardaki çalışmalarda ise, Halaf toplumu *ön-şeflik* evresine yerleştirilir (Özbal, 2010a: 41). Halaf ve Ubeyd toplumlarının siyasal örgütlenme biçimlerini saptama çabasının temelinde, avcı-toplayıcı yaşamdan çiftçi-otlatıcılığa ve oradan da şehirli-devletli toplumsal düzene geçiş sürecinin dönüm noktalarını belirleme, böylece genel-geçer sosyopolitik tipolojilere ulaşma arzusu vardır. Bu yönde atılmış önemli adımlardan biri Amerikalı antropolog Service'e (1915-1996) aittir. Service'in eseri olan *toplumsal evrim şeması*, siyasal örgütlenmenin 4 evresine işaret eder. Bunların ilki, *eşitlikçi* "kafile/güruh/grup/oba tipi toplum"lardır (*band society*). Geniş aileden ya da klandan daha büyük olmayan bu akraba grupları, en fazla onlarca kişiden oluşur. Bundan sonraki evreler, sırasıyla "kabile", "şeflik" ve "devlet"tir. Son iki evre "karmaşık toplum"ların gelişini haber verir ve ister istemez "hiyerarşi" vurgusu yapar. Zira bunlar tabakalaşmış toplum tipleridir (Service, 1962).

Aslına bakılırsa Service'in 1962'de geliştirdiği oba-kabile-şeflik-devlet sıralaması bugün itibariyle bizi tatmin etmekten çok uzaktır. Antropolog C. Crumley bu yüzden iktidarın "hiyerarşik" olduğu kadar "heterarşik" biçimde de kurulabileceğine dikkat çeker. Ona göre, karmaşık toplum incelemelerinde yapılan en büyük hata, *hiyerarşi* ve *düzen* kavramlarının birbirinin yerine kullanılması ve hiyerarşinin karşıtı olarak "kaos" sözcüğünün görülmesidir. Bu yüzden, hiyerarşik olmayan bir düzen tahayyülü yerleşememiş ve karmaşık toplumun mutlaka hiyerarşi içinde kurulabileceği yanılgısına düşülmüştür. Oysa günümüzde idealleştirdiğimiz demokrasi bile hiyerarşik değil heterarşik iktidar kurgusundan güç almaktadır. Heterarşinin hiyerarşiden farkı, toplum üyeleri arasındaki ilişkinin "üstünlük" ve "eşitsizlik" ekseninde değil, *denklik ve karşılıklı bağımlılık* üzerinden inşa edilmesinde gizlidir. Kavramın sosyal bilimcilere çekici

gelen yanı, güç ilişkilerinin esnek, değişken ve inişli-çıkışlı yönüne vurgu yapmasıdır. Heterarşik modellerde toplum üyelerini bütünleştiren çapraz bağlar itaat yerine işbirliğine dayandığı için, iktidar ya da otorite dikey değil yatay biçimde kurulabilmektedir. Karmaşık toplumların ortaya çıkışında hiyerarşi kadar heterarşik unsurların da etkili olduğuna inanan Crumley, iki kavramın birlikte ele alınmasının araştırmacılara zamansal ve mekânsal açıdan esnek modeller üretme yeteneği kazandıracağını düşünüyor (Crumley, 1995: 2-4). Ancak "heterarşi"yi *eşitlikçilik*le eşanlamlı görmekten kaçınmak gerekir. Kavram, toplumsal yapıyı tek başına tanımlama gücü olan tekil bir kalıptan ziyade, toplumsal örgütlenme biçimlerini açıklamaya yardımcı bir ilke, hatta yaklaşım olarak anlaşılmalıdır (Stein, 1998: 7). Crumley'in çağrısına uyan Türkiyeli arkeolog R. Özbal, heterarşi temelli "alternatif" modellerin Halaf toplumunun karmaşıklık yönündeki ilerleyişini durağan tipolojilerden daha iyi tarif ettiğine inanmaktadır. Gerçekten de, Ubeyd'i *hiyerarşik karmaşıklığın başlangıcı* olarak görenler, Ubeyd maddi kültüründe daha fazla toplumsal eşitsizlik ve uzmanlaşmış zanaat izine rastlamış ve bu yüzden hiyerarşinin 5. binyıl sonunda keskinleştiğini iddia etmişlerdir (Özbal: 2010a: 42-43).

Aslında Stein'ın bizzat kendisi de, *şeflik* denince akla birbirlerine üstünlük kurmaya çalışan (gerektiğinde savaşan), uzun-mesafeli takası örgütleyen, bu sayede yüksek statü belirtisi egzotik hammaddelerin ve malların giriş-çıkışını denetleyen fazlasıyla tabakalaşmış yerleşmelerin geldiğini itiraf etmektedir. Ama o yine de, tarımsal üretim fazlasının merkez tarafından değerlendirildiği *basit şeflikler* ile servetin belli ellerde toplanıp yönetildiği *karmaşık şeflikler*i birbirinden ayırarak sorunu çözdüğünü düşünür. Ona göre, Ubeyd yerleşimleri, karmaşık topluma işaret eden ve yalnızca siyasal seçkinlerin elinde bulunan lüks/prestijli mallara sahip değillerse de, şeflik düzeninin varlığını haber veren başka kanıtlara sahiptirler. Yerleşim sakinleri arasında ekonomik eşitsizliklerin belirişi, mahsul fazlasının depolanmasını kolaylaştıran merkezi mekanizmalar, zanaatta uzmanlaşma, üretim fazlasının (dini saiklarla, akrabalık bağlarına uygun biçimde ya da zor yoluyla) hane dışına yönlendirilmesi… Stein'in yaklaşımı izlenirse, Büyük Mezopotamya'nın Ubeyd döneminde (gücünü mahsul fazlasını yönetebilme yeteneğinden alan) bir dizi küçük/lokal şeflikten oluştuğunu kabul etmek gerekir. Tabii bunlar henüz karmaşıklık düzeyi sınırlı şefliklerdir. Stein, Ubeyd şefliklerindeki ilk önderlerin, sulamalı tarımı yönetebilecek denli güçlü ve kalabalık, verimli arazilere sahip, akrabalık bağları sayesinde ihtiyaç duydukları işgücüne kolayca erişebilen geniş aileler içinden çıktıklarına inanıyor. Karmaşık topluma doğru ilk adımı simgeleyen bu eş-güdümleyici siyasal otorite, tapınakların belirmesiyle gücünü daha da artırmıştır. Zira tapınakta toplanan

"tarımsal üretim ve işgücü fazlası", akrabalık ilişkileri yoluyla elde edilenle karşılaştırılamayacak kadar büyüktür. Tapınağın kendilerine sunduğu meşruiyet (yerleşim sakinlerini ortak bir inanç etrafında birleştiren dini ideoloji) sayesinde toplumsal örgütlenme üzerindeki etkinliklerini artıran şefler, Geç Ubeyd'de üretim fazlasını merkezi depolama sistemine bağlayarak sulamalı tarımın gereği olan işbölümünü rasyonel biçimde yönetmeyi başarmışlardır. Tapınak, kurak ve (değişken olduğu için) öngörülemez iklim koşullarına sahip güney topraklarında kıtlık tehdidine karşı sığınak işlevi görür. Bir çeşit mahsul "banka"sı olan Ubeyd tapınağı, yerel üretim fazlasını depolar, kötü hasat dönemlerinde de bu artığı ahaliye dağıtarak nüfusun yaşadığı ekonomik sıkıntıyı hafifletir. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak Ubeyd döneminde tapınak-kasabalar güçlenecek, kentleşme devrimine giden süreç hız kazanacaktır (Stein, 1994: 40-43).

Ubeyd Ekonomisi, Siyasal Önderlik ve Sosyoekonomik Farklılaşma

Ubeyd toplumlarının özellikle Uruk'u önceleyen çağlarda "şeflik" tarzında örgütlendiklerini savunan tezin ilk dayanağı, boyut farklılığından yola çıkılarak "varsıl-yoksul" karşılaştırmasına konu olan evlerdir. İkinci dayanak, din kaynaklı toplumsal iktidarı temsil eden tapınaklardır. Bu mantığa göre, "şeflik" düzeninin kurucuları geniş ailelere mensupturlar, akrabalık bağları sayesinde işgücü sıkıntısı çekmeyen bu seçkinler, verimli arazilerinden gelen zenginliği toplumsal iktidara dönüştürmeyi bilmişlerdir. Ancak, Stein gibi şeflik savunucularının da itiraf ettikleri gibi, tezin en büyük handikabı Ubeyd toplumsal örgütlenme sisteminin yüzyıllar boyunca değişmeye direnen istikrarlı yapısıdır; "hiyerarşik olmayan dayanışmacı topluluk kimliği" Geç Neolitik dönemden beri aynen korunmuştur. Bu gerçekten hareket eden yazarlar, Ubeyd yerleşimlerinin 4. binyıl başına dek eşitlikçi (tabakalaşmaya dirençli) özellikler sergilediği hususunda hemfikirdirler. Onlara kalırsa, merkezileşmiş bir iktidardan hala eser yoktur, yaşlıların elinde toplanan önderlik henüz kurumsallaşamamıştır. Toplumsal tabakalaşma delillerinin yokluğu, azlığı ya da belirsizliği *şeflik* tezini savunmayı güçleştirir. 1- Mezarlar statü gösteren işaretlerden yoksundur. 2- Ubeyd yerleşimlerinin genelinde yalnız seçkinlerin talep ettiği egzotik/lüks mallara ya da eşyaya rastlanmamıştır. 3- Ubeyd yerleşimleri nüfus ve yüzölçümü bakımından küçüktür; mimari, sosyoekonomik eşitsizliğe kanıt oluşturacak ölçüde farklılaşmamıştır; yerleşimin içinde ve yerleşimler arasında ekonomik etkinliğin çeşitlilik arz ettiğini haber veren izler zayıftır. 4- Ubeyd yerleşimlerinde bulunan mühürlerin neredeyse hiçbiri, bunları ellerinde tutanların üretim fazlasını denetleme gücüne sahip olduklarını kanıtlayan özel formlara sahip değildir. Ancak "şeflik" tezinin avantajları da vardır; Yukarıda vurguladığımız gibi, Ubeyd sona ererken pek çok

yerleşimin *eşitsizlik ve sosyoekonomik farklılaşma* belirtisi gösterdiği inkâr edilemez (Akkermans & Schwartz, 2003: 178-179).

*Şeflik*leri kabile toplumlarının varyantı olarak gören Danimarkalı arkeolog K. Kristiansen, siyasal/toplumsal örgütlenme düzeyindeki temel ayrımın şeflikten ziyade kabile örgütlenmesinde ve devlette aranması gerektiğini söylemektedir. Amerikalı antropolog N. Yoffee ise, şeflikleri bütün devletli toplumların geçtiği *zorunlu bir ara durak* olarak değerlendiren yaklaşımları kati surette reddeder (Stein, 1998: 9). Bu noktada iki rakip paradigmanın çarpıştığı görülmektedir. Araştırmacıların bir kısmı şefliği devleti önceleyen bir evre olarak tanımlama eğiliminde iken, şefliklerin tam tersine *devlet*le bağlantısız bir örgütlenme formu olduğunu iddia edenler de vardır. Ubeyd dönemine duyulan ilginin temelinde, "Uruk (4. binyıl) devlete sıçrayışsa, onu önceleyen Ubeyd (6-5. binyıllar) ne idi?" sorusu yatar. Eğer Ubeyd yerleşimlerinin "şeflik" biçiminde örgütlendikleri önermesinde ısrar edilecekse, şefliği devletten ayıran özelliklere de odaklanılmalıdır. Toplumsal tabakalaşması akrabalık-temelli olup içinde karmaşıklık ve eşitsizlik barındıran şeflik, tek bir liderin otoritesinden güç almaktadır. İşte şeflikle devlet arasındaki temel ayrım, belki de tam buradadır: Devlet, tüzel bir kişilik olarak belirdiği için, devletli toplumlarda, şefin kişiliğinde somutlaşan önder-eksenli iktidar yerine kurumsal örgütlenme düzeyi çok yüksek bir iktidar anlayışı/ideolojisi yeşerebilmektedir. Yakın Doğu'daki kentleşme sürecini *takas*a ve *takas ağlarını denetleme ihtiyacı*na dayandıran yaygın paradigmaya göre, devletin varlık nedeni "kent" ve "egzotik malların akışını örgütleme arzusu"dur (McMahon, 2005: 26-27). Bu durumda, Ubeyd'e biçilen tarihi rol, kentin ve devletin vücut bulduğu Uruk atılımını mümkün kılacak yolun taşlarını döşemektir.

*Devlet-öncesi karmaşık toplum*u tarif etmek için "şeflik" kavramına sarılan yazarları eleştirmek kolaydır. Kolay olmayan ise, insan toplumlarının eşitlikçi köy yaşamından kentlere ve devlete, kısacası hiyerarşik ve tabakalı bir toplumsal yapıya nasıl geçtiklerine dair tutarlı bir anlatı oluşturmaktır. Şeflik ile devleti birbirinden ayırt etmekte kullanılan kıstaslar, tartışmalı ve kırılgan olsalar bile, toplumsal ve siyasal örgütlenme düzeyinde yaşanan nicel ve nitel değişimlere işaret ettiklerinden dolayı değerlidirler. "İnsanlar neden farklı coğrafyalarda farklı hızda geliştiler?" sorusuna odaklanan J. Diamond da devletin niçin ilk olarak Dicle-Fırat ile Nil boylarında doğduğunu anlamaya çalışırken şeflik-devlet tartışmasına katılmak zorunda kalmış ve okurunu konuya çekmek için olabildiğince açıklayıcı bir tablo oluşturma ihtiyacı duymuştur. Buna göre, 1- Şefliklerde temel yerleşim birimi köy iken, devletli toplumlar mutlaka kent kültürünü keşfetmiş olmalıdırlar. 2- Şefliklerde nüfus birkaç bin ile birkaç on-bin

arasında değişir. Devletlerde ise, sayı kentleşmeden dolayı en az 50000'in üstündedir. 3- Şefliklerde bürokrasi varsa da 1-2 düzeyden ibarettir ve şeften emir alan bürokratlar birden fazla işi aynı anda görürler. Devletteki bürokrasi daha ayrıntılı ve uzmanlaşmıştır; her işlev için ayrı bürokrasi sınıfları oluşmuştur. 4- Devlette anlaşmazlıkların çözümü yasalara ve yargıçlara havale edilmişken, devlet-öncesi karmaşık toplumda bu sorumluluk "şef"e bırakılmıştır. 5- Hem şeflikler hem devletler varlıklarını "yiyecek depolama" sistemine borçludurlar. Tarımsal artı ürünün merkezde toplanmasını ve yeniden dağıtımını meşru kılan bu sistem olmasaydı, işbölümü (en basit haliyle, siyasette ve zanaatta uzmanlaşma) gelişemezdi. Ancak "şef"in ve en yakınındaki bir avuç seçkinin üreticilerden gelen "haraç"lar sayesinde yiyecek üretimine katılmak zorunda kalmadan karınlarını doyurmaları ve hatta servet biriktirmeleri ile devletin sistematik biçimde "vergi" toplayarak çok geniş bir bürokrasi kadrosunu beslemeleri ve yönetsel-dini işlevlerin yürütülmesi için kamusal-kutsal binalar inşa ettirmeleri arasında belirgin bir nicelik farkının olduğu açıktır. Başka bir deyişle, devletli toplumdaki işbölümü çok daha rasyonel ve karmaşıktır. 6- Şefliklerde de devletlerde de siyasal merkezin lüks mallar ve kamu binaları üzerinden "görünür" olması ve varlığını sıradan insanlara hissettirerek "sürekli meşruiyet" sağlaması gerekir. Bu ise, bölgelerarası ticaretin her iki örnekte siyasal merkez tarafından denetlenmesini zorunlu kılar. Ancak devletin ve şefliğin temsil ettiği siyasal iktidarın hacmi farklı olduğundan, devletli toplumlarda seçkinlerin talep ettiği lüks mallar daha çeşitli, ticaret daha örgütlü ve üretim ve işgücü fazlası kullanılarak inşa ettirilen kamu binaları daha görkemlidir. 7- Diamond'un Eski Yakın Doğu uzmanlarına dayanarak Mezopotamya'da MÖ. 5500 civarında doğduğuna inandığı şefliklerde kölelik varsa da sınırlıdır. Yoğun köle emeği işbölümü çeşitliliğiyle bağlantılı olduğu için, Mezopotamya sahnesine şefliklerden takriben 2000 yıl sonra çıkan devletli toplumlar köle emeğine çok daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar(Diamond, 2002, 361, 367-368).

İşin aslı, arkeologlar ve genel olarak *şeflik* üzerine yazan akademisyenler, terimi her telaffuz ettiklerinde "ön-devlet"i kastetmektedirler. Örneğin Diamond, erken devletlere özgü pek çok kurumun temellerini şefliklere dayandırır. 1- Yeniden dağıtım ekonomisi onların eseridir: "Bir şefe şeflikteki her çiftçiden hasat zamanı buğday gelir, daha sonra o şef herkese bir ziyafet ve ekmek ikram eder ya da buğdayı depo eder, iki hasat arasındaki aylarda yavaş yavaş yeniden dağıtırdı". 2- *Tarımsal üretim fazlası*nın depolanması ile "vergi toplama" mekanizması arasındaki bağlantının miladı da şefliklerdir: "Halk tabakasından alınmış çok miktardaki şey onlara yeniden dağıtılmayıp da saklandığı ve şef soyu ile zanaatkarlar tarafından tüketildiği zaman yeniden

dağıtım bir armağan durumuna geldi ve böylece vergilerin temeli şefliklerde atıldı". 3- Devletli toplumla özdeşleştirilen kamu binalarının ilk örnekleri şeflikler döneminde inşa edilmiştir: "Şefler halktan yalnızca ürün değil aynı zamanda halka ait binaların yapımında da çalışmasını istiyorlardı, bu durumda da kazanç ya halka dönebilirdi (sulama sistemlerinde olduğu gibi) ya da bundan yalnızca şefler de yararlanabilirdi (süslü püslü mezarlar örneğinde olduğu gibi). Diamond'un zihninde, *şeflik* devletleşme yolunda aşılması gereken bir basamak, bir ara evredir: "Yönetim biçimi merkezi olan ve eşitlikçi olmayan bütün toplumların ikilemini şefliklerin başlatmış olduğu artık apaçık ortaya çıkmış olmalı" (Diamond, 2002: 369-370). Terimin ön-devletle (*proto-state*) eşanlamlı kullanılması, çalışmamızın içeriğiyle doğrudan bağlantılıdır. Eğer *Ubeyd şeflikleri* ifadesinden Orta (3700-3400) ve Geç Uruk (3400-3100) devirlerindeki devletleşmenin "hazırlık evresi" anlaşılıyorsa, o zaman Ubeyd'in son dönemlerinde yoğunlaşan merkezileşme ve kurumsallaşma atılımlarını gerçekten de erken uygarlığın inşasında bir dönüm noktası saymak gerekir.

Stein'a göre, Yakın Doğu'da *karmaşık şeflik* olarak tanımlayabileceğimiz ilk örnek, Susiana Ovası'na (Güneybatı İran'a) adını veren Susa yerleşmesidir (Stein, 1994: 39). 5. binyılın ilk yarısında Susiana toplumsal örgütlenmesinin temel hedefi, buğday ve arpa gibi temel besin maddelerinin üretimi ve depolanmasıdır. Yönetim ideolojisine yön veren unsursa akrabalık bağıdır. Tabakalaşma göstergesi semboller yalnızca mezarlarda, evlerde ve ortak yaşam alanında sergilenen sanat eserlerinde bulunur. Susiana yerleşimlerinde metal işçiliğine ve egzotik materyale rastlanmışsa da, bunlar bir statü farklılaşmasına işaret etmekten uzaktırlar. Ancak binyılın ikinci yarısında (özellikle binyıl sonuna doğru) Susiana ovalarında radikal değişimler yaşanmıştır: Susa kenti, üzerine dini ve yönetsel binaların inşa edildiği geniş bir platforma sahiptir. Platformun kenarında yüksek statülü kişilerin naaşlarının saklandığı (içine metal objeler ve geniş ağızlı vazolar konmuş) bir mezarlık vardır. Vazoların kentin yüksek statülü seçkinleri için imal edildiği düşünülmektedir. Stein'a bakılırsa, Erken Ubeyd dönemindeki yönetim yapısı temel gıda maddelerinin üretimi ve dağıtımına odaklanmış iken, Geç Ubeyd'de (4200-3800), kendilerini nüfusun geri kalanından ayırt etmeye başlayan seçkinler, egzotik malların bölgeye akışını denetlemek ve zanaatta uzmanlaşmayı özendirmek suretiyle güçlerini artırmışlardır. Geçimlik ekonominin yerini seçkinlere hitap eden yeni tür bir ekonomik sistem (servetin paylaşılması) almak üzeredir. İran'ın hızla büyüyen kentleri, ticari mallara sahip olmak ve ticaret yollarını denetlemek hususunda rakiptirler; Geç Ubeyd dönemine damgasını vuran takas sistemi bu koşullarda doğar. Susiana, Stein'ın

antropolojiden ödünç aldığı o tartışmalı terimi kullanırsak *karmaşık şeflik* rejimine evrilmektedir (Rothman, 2002: 15).

Geç Ubeyd dönemine damgasını vuran ekonomik ve siyasal kurumsallaşma, üretim ve işgücü üzerinde kurulan denetim, toplumsal ve ekonomik eşitsizliğin görünür hale gelmesi, örgütlü bir "dış ticaret"in filizleniyor oluşu, bölgede köyü aşan yeni bir yerleşik yaşam biçiminin doğmakta olduğunu göstermektedir (Erarslan ve Aktuğ Kolay, 2005: 81). En önemli toplumsal gelişme, topluluk boyutunun büyümesi sonucunda hiyerarşinin oluşmasıdır.

Ubeyd maddi kültürü, kapsadığı zaman dilimi ve yayıldığı geniş mekân itibariyle aşırı ölçüde istikrarlı ve tekdüzedir. Bu, Ubeyd'in kalıcı ve yerel koşullara uyum sağlayabilen bir kültür olduğunun göstergesidir. 5. binyıl ortalarından başlayıp Uruk/şehirleşme çağına kadar giden bir süreçte (Ubeyd 3-4: 4500-3800), Ubeyd tarzı çömlek, tapınak örgütlenmesi ve üç parçalı ev modeli muazzam bir hızla Kuzey Mezopotamya'nın kuru tarım bölgelerine yayılmış ve yerli Halaf maddi kültür topluluğuyla yer değiştirmiştir. Stein, Ubeyd olgusunu, az sayıdaki yayılmacı şefliğin komşu bölgeleri soğurması (siyasi hâkimiyet kurarak kendine benzetmesi) değil, *Ubeyd etkileşim evreni* içinde birbirine benzer özellikler sergileyen pek çok küçük şefliğin hayat bulması olarak okur. Ona göre, çok geniş bir coğrafyayı etkisi altına alan Ubeyd siyasal örgütlenmesi ya da *şeflik düzeni*, (tapınağın merkezi rolüne karşın) dini değil seküler bir ideolojinin ürünüdür. Zira Ubeyd önderliğinin varlık nedeni, sulama temelli bir ekonomide tarımsal ürün fazlasının denetimi ve yönetimidir; dünyevi refahın seçkinler eliyle (ve onların yararına) düzenlenmesidir. Bununla birlikte, sulama ihtiyacı, sosyoekonomik eşitsizlik ve tapınağın zuhuru arasındaki bağlantı, dini söylemin ekonomik eşitsizliğin muhafazasında ve yeniden üretiminde önemli bir işlev yüklendiğini de açıkça göstermektedir (Stein: 1994: 43-44).

Eşitlikçi Tarım Toplumunun Değişen İhtiyaçları: Üretim Fazlasını Depolama Sorunu, Zanaatta Uzmanlaşma ve "Şef"in İşlevi

Stein, Ubeyd şeflerinin, (kendilerinden sonraki Uruk seçkinlerinden farklı olarak) otoritelerini statü göstergesi egzotik mallar üzerinden değil, *tarımsal artı ürün* üzerinden inşa ettikleri noktasında ısrarcıdır. Ona göre, Ubeyd şefliklerinin meşruiyeti, kullanım fazlası tohumun ambarlarda depolanması ihtiyacından kaynaklanır. Ambarlar henüz kurumsallaşmış bir mekanizma içinde yönetilmemektedir, sistem akrabalık bağlarının çizdiği sınırları aşamamıştır ve eşitlikçi bir görünüm altında örgütlenmeyi sürdürmektedir. Ayrıca, tohumları ve diğer üretim fazlasını zor zamanlar için depolama uygulamasının Geç Neolitik dönemden beri (Ubeyd'den önce) var olduğu unutulmamalıdır. Yine de, Ubeyd

öncesinde ambar boyutları çok sınırlıdır ve büyük olasılıkla her ev kendi üretim fazlasını kendisi depolamaktadır. Ubeyd döneminde ise, tahıl depolama sistemi tapınak-odaklı (daha hiyerarşik biçimde) işliyor olmalıdır. Ubeyd yerleşimlerindeki karmaşıklık göstergelerinden biri de zanaatta uzmanlaşmadır. Bu dönemin keramikleri *yavaş dönen çarklar*la imal edilmiştir. *Hızlı dönen çark*la birlikte çömlekçilikte seri/standart üretimin başladığı düşünülürse, bu adımın önemi daha iyi anlaşılır. Kayda değer bir başka gelişme, keramiğin ev ortamından ziyade uzmanların toplandığı özel mekânlarda üretildiği kanaatini güçlendiren *ocak kümeleri*dir (Özbal, 2010a: 43-45).

Arkeologların geneline göre, *karmaşık toplumların siyasi iktisadı*ndaki anahtar gelişme *zanaatta uzmanlaşma*dır. Zira bu sayede ihtiyaç fazlası üretim takas edilebilir. Ancak uzmanlaşmış zanaatın bir merkezi otoriteye bağlı olarak mı yoksa bağımsız biçimde mi işlediği sorusu önemlidir. Bağımsız zanaat, çeşitli kaynaklardan gelen ekonomik, toplumsal ve siyasal talepleri karşılayacak biçimde mal ve hizmet üretir. Buna karşılık, *bağımlı* zanaat, merkezi kurumlara ve seçkinlere sıkıca bağlıdır; Seçkinlere düşen görev, kendine bağlı zanaatkâra hammadde, rahat çalışma ortamı ve geçim sıkıntısı çekmemesi için ekonomik destek sunmaktır. Pek tabii hiçbir şey karşılıksız değildir; zanaatkârın ekonomik güvenliğini sağlayan seçkinler mal ve hizmet üretim sürecine katılırlar, takas mekanizmasının işleyişini denetleme hakkı kazanırlar. Başka bir deyişle, *bağımlı zanaatkâr*ın üretim etkinliği, toplumun genel taleplerine göre değil, bir dizi siyasal faktör (az sayıdaki yönetsel ve ekonomik seçkinler grubunun değerleri, ihtiyaçları, hedefleri ve stratejileri) doğrultusunda belirlenir. Karmaşık toplumlarda bağımlı zanaatkârın başlıca işlevi, yüksek statüye işaret eden ve seçkinlerin elinde toplandığı (siyasal anlamlar içerdiği) için arz miktarı sıkıca denetlenen değerli malların üretimini üstlenmektir. Merkezileşme eğilimindeki iktidar, bu mallar sayesinde otoritesini meşrulaştırma, toplum üyelerini bir bütünün parçaları haline getiren dini ayinleri örgütleme ve toplumsal zenginliği herkesin sınıfsal konumuna uygun olarak dağıtma olanağı bulur (Stein, 1996: 25-26). Göz alıcı deniz kabuklarından, değerli metallerden ve yarı-değerli taşlardan imal edilmiş "siyasi anlam yüklü" prestijli mallar, iktidarın ve seçkinlerin yeniden üretimi açısından yaşamsal öneme sahiptir (Stein, 1998: 21).

Uzmanlaşmış zanaatın örgütlenme biçimi, devletin kurumsal yapısını ve içinden çıktığı toplumla etkileşim pratiklerini anlamak açısından çok önemli bir göstergedir. 20. yüzyılın ilk yarısındaki arkeolojik çalışmalara yön veren V. G. Childe gibi araştırmacılar, erken Mezopotamya sosyopolitik örgütlenmesini tapınak-devlet modeliyle açıklamaya çalışmışlardı. Buna göre, sulamalı tarımdan sağlanan *toplumsal artı ürün* tapınak-temelli teokratik seçkinlerin elinde

birikiyordu ve erken kent-devletlerde *bütün* zanaatkârlar bu teokratik rejimin yürütücülerine bağımlıydı. Ancak yarım yüzyıl önce önerilen bu model günümüzde taraftar bulmamaktadır. Her şeyden önce, tapınağın merkezi rolüne karşın, Mezopotamya kent-devletlerinin teokratik rejimle yönetilmedikleri ortadadır. İkincisi, kentleşme devriminin başladığı Uruk döneminde (4. binyıl) bile *bütün* zanaatkârların seçkinler adına iş gördükleri söylenemez. Hele Yakın Doğu'da toplumsal karmaşıklık atılımının ilk adımı olan Ubeyd döneminde (6-5. binyıllar), *şef*lerin zanaatı (özelde keramik üretimini) denetlediklerine dair kanıt bulmak daha zordur. Ubeyd yerleşimleri, *şef*e bağlı uzman zanaatkâr ve egzotik hammadde (lapis lazuli, altın, bakır…) ile üretilmiş prestijli/lüks meta bakımından yoksuldur. Öyleyse, zanaat etkinliğine ayrılmış üretim merkezlerinin varlığından da anlaşılabileceği gibi, *zanaatta uzmanlaşma Ubeyd döneminde başlamıştır*; ancak Ubeyd zanaatkârı seçkinlere bağlı değil, hemen tümüyle bağımsız biçimde iş görmektedir. "Bağımlı" zanaatkârın elinden çıkmış prestijli meta üretimi için Uruk dönemini beklemek gerekecektir (Stein, 1996: 26-29).

5. binyıl boyunca, (yukarıda saydığımız) karmaşık toplum özellikleri, Halaf etkisindeki Kuzey Mezopotamya ile Amik Ovası'nda da yayılma olanağı bulmuştur. Hatay/Reyhanlı sınırları içindeki Tell Kurdu höyüğünün *Amik C evresi*ne (5700-5200) maddi kültür ve mimari açıdan yerli unsurlar hâkimdir. Höyük sakinleri, Kuzey Mezopotamya yerleşimlerini etkisi altına alan bölgesel Halaf kültüründen haberdar olsalar da, maddi kültür içindeki yerli unsurların payı % 90, Halaf payı ise % 10 civarındadır. Yerleşimin 15 hektara ulaştığı bu dönemde, çömlekler (motif ve form itibariyle) *yerel* Amik ve *bölgesel* Halaf kültürlerinin izlerini taşımaktadır. Yerli unsurlarla harmanlanmış Halaf, Amik D evresinde (5200-4800) Ubeyd'le karşılaşır. Amik E'de (4800-4300) höyüğün yayılma alanı 5-7 hektara düşerken, Ubeyd-bağlantılı maddi kültür hızlı biçimde Amik Ovası'na ulaşır. 6. binyılda bölgesel Halaf kültürünün etkisine girmekte çekingenlik gösteren Tell Kurdu, 5. binyıldaki Ubeyd yayılımı karşısında daha az dirençlidir. Tell Kurdu ile Ubeyd yerleşimleri arasındaki paralellik keramikten ibaret değildir; Amik Ovası'ndaki mimari gelişmeler (tahıl ambarları), figürinler ve ölü gömme teknikleri de bölgenin *Ubeyd etkileşim evreni*nin bir parçasına dönüşmekte olduğunu kanıtlamaktadır (Özbal, 2010b: 291-300). Tell Kurdu yerleşmesinde keşfedilen (kil platform üzerine inşa edilmiş) ızgara planlı yapı, tohumu kuru biçimde saklama yeteneğine bakılırsa, *tahıl ambarı* olarak kullanılmıştır. Boyutu (90 m^2) ile güney yerleşimi Tell ül-Veyli'deki *ambar*a (80 m^2) benzeyen bu yapının yakınındaki objeler, binanın aileyi aşan bir nüfusa depolama hizmeti sunduğu, tohum toplama ve ihtiyaç halinde dağıtma işleminin kayıt altına alındığı düşüncesini güçlendirir. Zira bunlar, damga-mühürler, tahıl

desteleme işinde kullanılan mühür/etiketler ve hesap taşları gibi yönetimin işleyişini kolaylaştıran objelerdir (Özbal, 2010a: 46; Özbal, 2010b: 298; Akkermans & Schwartz, 2003: 163).

Tell Kurdu yerleşiminin Amik C evresinde çanak-çömlek ve mimari açıdan Halaf kültüründen güçlü biçimde etkilenmediği ortadadır. Bu evrede toplumsal örgütlenme daha ziyade eşitlikçi ve yatay bir karaktere sahiptir. Ortada henüz zanaat etkinliğine ayrılmış imalathaneler ve yöneticilerin ikamet ettiği özel mekânlar yoktur; yerleşim yalnızca evlerden oluşmaktadır. Ubeyd-bağlantılı Amik E'de ise, değişim kendini hemen fark ettirir. Yerleşimde bulunan çömlek parçalarının neredeyse yarısı Ubeyd tarzında boyanmış; mimaride, höyük sakinlerinin Ubeyd maddi kültüründen başka, Ubeyd toplumsal örgütlenmesini de içselleştirdiklerini düşündürten gelişmeler olmuştur. Güney Mezopotamya'daki *kahve çekirdeği* gözlü ve *koni* kafalı figürinler yapma âdeti ile ölüleri mezarlıklara gömme geleneği, Tell Kurdu kültürünün bir parçasına dönüşmüştür. Höyük artık farklı işlevlere sahip üç bölümden oluşmaktadır. 1- Tahıl ambarı, (büyük bir tepe üzerine kurulu) yerleşmenin en yüksek bölümündedir; kıtlık riskine karşı tohum toplama ve gerektiğinde topluluk içinde paylaştırma işinden sorumlu yönetim makamları büyük olasılıkla burada örgütlenmiştir. 2- Yerleşimin doğu kısmında yalnızca evler vardır. 3- Çanak-çömlek üretimi, yerleşimin belli bir bölümünde kümelenmiş imalathanelerde sürdürülür. Uzmanlaşmış zanaata işaret eden bu gelişme, yerleşimin ev-içi ekonomiyi (Hane-halkının aile üyesi olmayan kişilere vermek ya da satmak amacıyla değil, kendi ihtiyacını karşılamak amacıyla mal/hizmet üretmesi) aşarak uzman zanaatkârlar gerektiren daha karmaşık bir düzene evrildiğini gösterir. Halaf-bağlantılı Amik C evresinde var olmayan hiyerarşik ilişkiler ve zanaatta uzmanlaşma, toplumsal karmaşıklık yönünde yavaş ama kararlı adımların atıldığı 5. binyıla damgasını vuracaktır (Özbal, 2010a: 48-49).

Temasın Toplumsal Değişmeye Katkısı ve Kültürlerarası Etkileşimin Nedenleri

Önceki bölümlerde iki soruna odaklanılmak istendi. 1- Güney Mezopotamya maddi kültürünün Yakın Doğu'daki yayılımından hareketle, Ubeyd'i *merkez-çevre* ve *etkileşim evreni* modelleri ekseninde adlandırma sorunu. 2- Uruk kent-devletinin doğumuna neden olan tabakalaşma, zanaatta uzmanlaşma ve yönetimde merkezileşme yönündeki gelişmelerin zaman (6-5. binyıl) ve mekân (Yakın Doğu'nun farklı noktaları) açısından ortaya konması sorunu. Metnimizin odağında yer alan 3. ve en önemli soru işudur: Ubeyd kültürü Güney Mezopotamya ve Güneybatı İran'dan bütün Yakın Doğu'ya nasıl yayıldı?

Böyle zor bir soru için tek bir yanıtta uzlaşmak imkânsızdır. İşe, her biri güçlü delillere sahip arkeologların ulaştıkları farklı sonuçları anımsatarak başlamak yerinde olacaktır. 1- 1930'lardaki hâkim görüş, Ubeyd kültürünün kuzeye ancak bir savaş ya da işgal sonucunda girmiş olabileceğiydi (Özbal, 2010a: 301). Ancak bu açıklama günümüzde taraftar bulmamaktadır. 2- Fransız arkeolog C. Breniquet, *Ubeyd'in yayılışı*nı üstün ve gelişkin kültürün komşu topluluklarca tedrici biçimde sahiplenilmesi olarak tanımlar. Ona göre, Ubeyd maddi kültür topluluğu, (Güney ve Kuzey Mezopotamya arasındaki uzun soluklu takas ilişkisi nedeniyle) kuzeyde bölgesel Halaf kültürünün yerini almıştır. Başka bir deyişle, ortada *zora dayalı* bir toplumsal değişme yoktur; Kuzeydeki Halaf toplumu, "kültürleşme" ile Ubeyd'e geçmiştir. Breniquet, "kültürleşme" teriminden *farklı bir kültürün bütün unsurlarıyla birlikte aşamalı biçimde içselleştirilmesi*ni anlıyor. Bu yaklaşım, Halaf'ın dış etkilere/katkılara açık (dönüşüm geçirme kapasitesine sahip) olduğunu ima etmektedir. Kuzey Mezopotamya'da olup biten bir kültürden diğerine geçiştir; bu dönüşümü mümkün kılan da Halaf'ın uzun soluklu evrimi ve sonrasında Ubeyd'e sıçrayıştır. Öyleyse, kuzeydeki Ubeyd kültürü Halaf'ın içsel evriminin son halkası olarak görülebilir (Breniquet, 1996). Breniquet, iki kültür arasında dereceli bir geçişmeyi gösteren ögelere dayanarak bunun kültür bagajlarını yanlarında taşıyan insanların hareketi değil, güney kültürü ve yaşam biçiminin Halaf halkı tarafından yavaşça özümsenmesi olduğunu açıklar. Bu halk, kendi topraklarının güney uçlarında Ubeyd toplumlarıyla karşılaşınca, "sosyoekonomik örgütlenmelerinin yapısından gelen bir gereksinime, sürekli olarak yeni yerler edinme gereksinimine bir sınır çekildiğini görmüş ve sonunda güneyli toplulukların davranışlarını ve üretim yöntemlerini kabullenmek zorunda kalmıştır" (Parlıtı, 2011: 37). Bu yaklaşımın temel sakıncası, Halaf'ı bir tür ön-Ubeyd, kültürel geçişi de neredeyse kaçınılmaz bir süreç olarak değerlendirmesidir. 3- Hole, Ubeyd yayılımını iklimsel etmenler sonucunda gerçekleştirilen *göç*e dayandırır. Buna göre, Suriye ve Kuzey Mezopotamya'ya akın eden güneyli göçmenler, anayurtları (Ubeyd yerleşimleri) ile kuzey Halaf yerleşimleri arasında yoğun bir kültürel etkileşim başlatmışlardır. 4- *Göç* yerine *kolonyal yayılma* terimini seçen Joan ve David Oates çiftine göre, amaç kuzeyin doğal kaynaklarına ulaşmaktır. Güneyliler bu hedef doğrultusunda bazı kuzey topraklarını kolonileştirmişlerdir (Özbal, 2010a: 301).

Teknoloji Transferi: Ucuz ve Seri Üretime Duyulan İhtiyaç

İşin aslı, 6-5. binyıllara ait arkeolojik bulgular sınırlıdır. Bu yüzden, erken köylerden *karmaşık kentli toplumlar*a geçiş dinamiklerini layığınca ortaya koymak

zordur. Kuzey Mezopotamya'daki köklü dönüşümler (maddi kültür bazındaki değişimler) 6. binyıl sonunda (5300-5200'lerde) başlar. Bir kere, teknik açıdan öncekilere benzemeyen Geç Neolitiğe özgü yuvarlak planlı yapılar (*tholos*), bu dönemden itibaren yerlerini çok-odalı dört-köşeli binalara bırakır.

Kuzey mimarisinde Halaf'tan Ubeyd'e geçiş herhalde yarı-göçebelikten daha kararlı bir yerleşik yaşama geçişi de içeriyordu. Böyle olmakla birlikte, Ubeyd mimarisinin nitel ve nicel bakımdan çeşitlilik gösterdiği gerçeği asla göz ardı edilmemelidir. Ubeyd kültürünün bütün Yakın Doğu'yu etkisi altına aldığı dönemlerde bile, bir yanda tek odalı küçük evlere ve düzensiz yerleşim planlarına, diğer yanda 50-200 m^2'lik üç-bölmeli yapılardan oluşan düzenli yerleşimlere rastlamak mümkündür. Güneyin üç-parçalı yapıları, 5. binyılın ikinci yarısında bile Suriye yerleşimlerinin hâkim mimarisine dönüşememiştir. Yine de, yapılar genelde dörtgen planlıdır, yuvarlak evlerin devri kapanmak üzeredir. *Tholos*lar Erken Ubeyd döneminde (6. binyıl başında) varlıklarını sürdürseler de, bunların sayısı azalmıştır (Akkermans & Schwartz, 2003: 154, 160-161).

"Ubeyd yayılımı"nın neden olduğu değişim, mimariden ziyade çanak-çömlek stilinde görülür. Kuzeyli toplulukların Ubeyd tarzı çömlek üretme arzularının nedeni, estetik anlayışın değişmesi değil, diğerlerine nazaran daha kaba görünen bu çömleğin hızlı ve ucuz biçimde mal edilebilmesidir. Çanak-çömlek üretiminin Yakın Doğu toplumları açısından yaşamsal bir öneme sahip olduğu inkâr edilemez. Yerleşimlerde bulunan pek çok çömlek kalıntısı, 6.-5. binyıl toplumlarının yemeklerini keramik kaplarda hazırladıklarını, pişirdiklerini ve servis ettiklerini, sıvıları da fırınlanmış kil bardakta tükettiklerini ortaya koymaktadır. Keramik, saklama kabı ve mezar hediyesi olarak da işlev görür. Ubeyd maddi kültürünün kuzeydeki yayılışına bir de bu açıdan yaklaşılırsa, çömlek üretimini hızlandıran yeni tekniklerin niçin büyük ilgiyle karşılandığı daha iyi anlaşılır. 6.-5. binyıl insanı, maliyeti ucuz, hızlı ve standart üretime uygun bir teknolojiyi karşısında bulunca eski üretim tekniklerinden vazgeçmiş olmalıdır. Bu hususdaki en büyük yenilik, üretimi düzenleyen ve hızlandıran *yavaş dönen çark* tekniğine geçiştir. Öte yandan, saman katkılı hamurun yaygınlaşması da fırınlama süresini kısaltıp yakıttan tasarruf sağlamaktadır. Hamur saman katkılı olunca, fırınlama işlemi sırasındaki yüksek ısı çömleğin dayanıklılığını azaltmaz. Geç Ubeyd çömlekleri son derece kabadır. Öyle ki bazı arkeologlar, geç Ubeyd'in estetik açıdan yoksul bir kültür olduğunu iddia edebilmişlerdir. *Oysa çömlek görünümündeki kabalaşma kültürel gerilemeden ziyade değişen sosyoekonomik taleplere uyum sağlama arzusundan kaynaklanır.* Estetikten verilen ödünün karşılığı, yeni teknikler sayesinde kazanılan ekonomik avantajlardır. Ubeyd döneminde çömlek üretimi ev dışına taşmış, yerleşim halkının bütününün

taleplerine yanıt verecek biçimde örgütlenmiştir. Zanaatta uzmanlaşma çömlekle sınırlı değildir; Tell Kurdu'da bulunan taş kâselerin, topuz başlarının ve kolyelerin özel imalathanelerde üretildiği sanılmaktadır (Akkermans & Schwartz, 2003: 169-171).

Kademeli ve Seçici Kültürel Öykünme

Yerliler tarafından kurulmuş yerleşimlerde yabancı maddi kültür ögelerine rastlamak ne anlama geliyor? Aklın bulabildiği ilk açıklama "kültürlerarası etkileşim"dir Peki, farklı kültürleri/bölgeleri böylesi bir etkileşime girmeye zorlayan koşullar nelerdir? Stein sorunun 3 yanıtı olduğuna inanıyor: 1- takas, 2- özenme/öykünme, 3- kolonileşme. Bir yerleşimde bulunan yabancı objelerin oraya takas yoluyla getirilip getirilmediğini ortaya koymak mümkündür. Örneğin, hammaddesi taş olan kaplar elle şekil verilerek üretilir. Bu tür objelerden artakalan döküntülere aynı yerleşimde rastlanabiliyorsa, objenin yerleşim sakinlerince üretildiği öne sürülebilir. Eğer yerleşimde objelerin sayısıyla orantılı bir döküntü miktarı yok ise, metanın takas yoluyla dışarıdan getirtildiği kabul edilmelidir (Stein, 1999a: 13).

Kültürel etkileşimin diğer biçimi öykünme, bir grubun kendisine eşit ya da kendisinden yüksek statüde gördüğü başka bir gruba ait materyale, ideolojiye ve davranış kalıbına sahip olmak istemesi, böylece toplumsal statüsünü yükseltmeyi ya da pekiştirmeyi ummasıdır. Aşağı statülü gruplar, aynı toplumun yüksek statülü seçkinlerini kendilerinden farklılaştıran işaretleri (ikonografiyi, mimariyi ve diğer maddi kültür unsurlarını) taklit etmek isteyebilirler. Yerli seçkinler de, kendilerinden daha kudretli gördükleri başka bölgenin seçkinlerine özenebilir; içinde yaşadıkları toplumun aşağı statülü bireyleriyle aralarındaki mesafeyi derinleştirmek (statülerini yeniden tanımlamak, pekiştirmek) için komşu bölgenin yöneticilerini taklit edebilirler. Bunları söylerken bir noktayı aydınlatmakta yarar vardır: Kültürlerarası öykünmede bir kültürün/toplumun diğerine üstün olması gerekmez; bir toplumun üyelerinin diğerinin kültürüne öykünmesi, onun ideolojik, siyasal, ekonomik, askeri gücünü kabullendiği anlamına gelmez (Stein, 1999a: 13). Örneğin bir kuzey yerleşiminde güney maddi kültürüne ya da güney tarzında imal edilmiş objelere rastlamak güneyin bölgeyi denetim altında tuttuğunu kanıtlamaz (Stein, 2001: 282).

Stein'e göre, *kültürlerarası öykünme* hemen her zaman seçici bir karakter arz eder: Öykünen diğerinin her şeyini topluca sahiplenmez, onunla bütünleşen maddi-manevi kültür unsurlarının bazısını (sanatsal ifade biçimleri, çömlek stili) alır, bazısını almaz. Yerli seçkinlerin ilgisini çeken yabancı kültür unsurları, özellikle "kamusal" kimlikle bağlantılı olanlardır (mimari, süsleme,

giyim, sofra adabı). Aynı seçkinler, özel alan (ev-içi etkinlikler) söz konusu olduğunda geleneklerine (yerel mutfak, çocukların eğitimi, üretim biçimi ve ilişkileri) sadık kalmayı sürdürebilirler. Tabii bu noktada Stein'in yaklaşımına itiraz edenler çıkacaktır: Bir yerleşimdeki yabancı maddi kültür unsurlarının varlığı *kolonileşme*ye bağlanamaz mı? Bu itirazı öngören Stein, *kolonileşme varsayımı*nın geçerli olabilmesi için yabancı unsurların yerleşimin belli bir bölümünde yoğunlaşması gerektiğini söyler. Bu son derece mantıklı bir argümandır. Zira bir yerleşimin kolonileşme sonucunda kurulması iki koşuldan birine bağlıdır. 1- Eğer kolonlar bakir topraklara gitmişlerse, inşa ettikleri yerleşim maddi kültür bakımından çevredekilerden farklıdır. Anayurda özgü kültür varlıkları *koloni*ye taşınacağına göre, kolonların yakınlarında yaşayan yerlilere nazaran farklı tutum ve davranışlara sahip olmaları beklenir; farklılıklar, mimariden zanaata onların verdiği pek çok esere doğrudan yansıyacaktır. 2- Kolonlar, bakir topraklar yerine yerlilerin iskan ettiği eski bir köye/kente de yerleşebilirler. Tarihteki kolonileşme örnekleri bize göçmenlerin yerlilerle karışmaktan ziyade yerleşimin belli bir bölümünde biriktiklerini göstermektedir. Göçmenlerin yerlilerle kurdukları ilişkinin ucu açıktır, onu determinist bir yaklaşımla mutlaklaştırmak ve tarihteki diğer kolonileşme süreçlerinden hareketle genel-geçer sonuçlara ulaşmak doğru değildir. Ama her durumda, göçmenlerin farklı/yeni bir maddi kültürün taşıyıcısı oldukları ve *farklı*nın yerli kültürden ani bir kopuşu temsil ettiği gerçeği görmezden gelinemez. Buradaki durum, seçkinlerin denetiminde ilerleyen *seçici ve kademeli bir kültürel öykünme* değil, yabancı maddi kültürün tüm unsurlarıyla birlikte yeni kurulan yerleşime taşınmasıdır (Stein, 2001: 282-283).

Uzun-Mesafeli Takas

*Ubeyd'in yayılışı*nı anlamaya çalışan uzmanların çoğu, "kolonileşme"yi sürecin başat nedenleri arasına koymaktan kaçınmaktadır. Buna göre, uzak yerleşimler arasında münferit nüfus hareketlerinin gerçekleşme olasılığı tamamen göz ardı edilmese de Ubeyd yayılışını doğrudan kolonileşmeye bağlamak mevcut veriler ışığında mümkün değildir. Ubeyd maddi kültürünün kuzeye barışçı biçimde yayıldığına dikkat çeken ve kolonileşme seçeneğini kısmen eleyen Stein de, olguyu kalan iki nedene bağlıyor: 1- takas, 2- yerli unsurların Ubeyd toplumsal kimliğini gönüllü biçimde sahiplenmeleri. Az sayıdaki kuzey yerleşiminde bulunan insan iskeletleri üzerinde yapılmış analizler, bu yerleşimler ahalisinin DNA yapılarının Ubeyd-öncesi ve Ubeyd dönemlerinde süreklilik arz ettiğini kanıtlayarak Stein'in tezini desteklemektedir (Carter & Philip, 2010: 8).

Tartışmayı derinleştirmek için öncelikle Stein'in önerdiği *takas* varsayımına odaklanılmalıdır. Yakın Doğu neolitik kültürleri, Ubeyd döneminden önce de "takas"a aşinaydılar. Orta Anadolu'da çıkarılan obsidyenin doğu ve güneydeki yerleşmelere taşınması, Yakın Doğu toplumlarını birbirine bağlayan takas etkinliğinin boyutunu gösteren en iyi örnektir. Ancak neolitik dönemdeki obsidyen alış-verişi, "down-the-line" denen yöntemle yapılmıştır. Buna göre, üreticiyle iletişim kuran köy, ihtiyacı kadar obsidyeni kendine saklar, kalanı komşu köye aktarır, ikinci köy de aynı yöntemi izler, obsidyen böylece (miktarı her seferinde azalarak) en son köye ulaştırılır. 8.–4. binyıllar arasındaki obsidyen alış-verişi birbirine üstünlüğü olmayan eşit köy toplumları arasında gerçekleştirilmiştir; takasın yoğunluğu da sonraki dönemlerin örgütlü "ticaret"ine nazaran düşüktür (Stein, 1999b: 69). Ubeyd coğrafyasının bütününde yerel ve bölgesel (uzun-mesafeli) çapta bir takas ilişkisinin var olduğu arkeolojik bulgularla desteklenmektedir. Özellikle egzotik taş ticaretinin geç Ubeyd döneminde yoğunlaştığı kuşku götürmez bir gerçektir (Stein, 2010: 29).

Güney Mezopotamya, maden, kereste ve değerli / yarı-değerli taşlar (lapis-lazuli) bakımından yoksuldur. İşbölümünün, uzmanlaşmanın ve teknik bilgilerin geliştiği bir çağda hammadde ihtiyacı da artar. Öyleyse, bölgenin eksikliğini çektiği ürünleri kaynak bakımından zengin diyarlardan getirtmek dışında çaresi yoktur. Bu yüzden, güneyli "tacir"lerin 5. binyıl boyunca kuzeyle yoğun bir *takas* ilişkisi başlattıkları, zamanla istikrarlı ticari ağlar kurdukları, hatta (Stein'in tezine karşıt biçimde) hammadde kaynaklarına yakın yerleşimlere göç ederek oralarda kültürlerine uygun "ticaret kolonileri" inşa ettikleri tezi sıkça işlenir. Öyle ki, güney yerleşimlerinden çok uzakta (Malatya'da) bulunan Değirmentepe'nin bir "Ubeyd ticaret kolonisi" olduğunu tereddüde düşmeden söyleyebilen yazarlar vardır: "Güneydoğu Toroslar'daki bakır yataklarına yakın bölgede, bazı bölgesel farklar içermekle birlikte tamamen Ubaid mimarisine göre kurulmuş olan yerleşme bir metalürji merkezidir" (Erarslan ve Aktuğ Kolay, 2005: 81–82). "Malatya-Değirmentepe kazıları Obeyd türü mühürlerin en güzel örneklerini vermiştir. Damga mühürlerin yanı sıra silindir mühürlere ait örneklere de rastlanmıştır. Üzerlerinde geometrik desenler, insan ve hayvan figürlerinin bol bulunduğu bu mühürlerin Değirmentepe'de bol miktarda ele geçmiş olması buranın organize bir ticaret sistemindeki merkezi bir yerleşim olduğunu göstermektedir. … 7. tabakadaki bir binada çok sayıda bakır ergitme ocağı ve metal cüruf parçaları bulunmuştur. Bu parçaların analizi bakırın 1200 santigrat dereceye yakın bir sıcaklıkta ergitildiğini göstermiştir" (Akdeniz, 2004: 26). Bu satırlara karşın, Ubeyd yerleşimleri arasında yürütülen takas etkinliğinin sonraki Uruk dönemine nazaran sınırlı olduğunu ve güneyden kalkıp 1000 kilometreden

daha uzak mesafedeki Malatya'da koloni kurmanın kolay iş olmadığını bir kez daha hatırlatmak gerekir.

Uruk döneminde (4. binyıl) kurulan takas ağları kuzey ve güneyi birbirine yaklaştırmışsa da, 6.-5. binyıllarda takasın kültürel temas ve dolayısıyla toplumsal değişme üzerinde etkin bir rol oynadığını çekincesizce söyleyemiyoruz. O halde, "Ubeyd maddi kültürü kuzeydeki Halaf'la nasıl ve niçin yer değiştirdi?" sorusuna hala sağlam bir yanıt bulabilmiş değiliz. Bununla birlikte, doğruluğundan kuşku duymadığımız bir noktadan hareket etmek bizi sorunun yanıtına bir nebze olsun yaklaştırabilir: *Ubeyd maddi kültürü kuzeye kademeli biçimde yerleşmiştir*. Kuzeyliler, güney etkisinin en yoğun olduğu çağlarda bile, yerli kültürü asgari ölçüde de olsa muhafaza etmişlerdir. Güneyin maddi kültürü içinde "Ubeyd ufku"nun tamamına yayılmış tek örnek çömlektir. Bunun haricindekiler, yani kil *havanelleri*, taş topuz başları, labretler (dudak küpeleri), üç bölümlü ev planı ve nişli tapınaklar Ubeyd coğrafyasına homojen biçimde yayılmamıştır. Stein, bu verilerden ve güneyli maddi kültürün kuzeye barışçı biçimde girdiği gerçeğinden hareketle, yayılma sürecini iki etmene birden (a- takas, b- yerli toplulukların Ubeyd toplumsal kimliğini gönüllü biçimde sahiplenmeleri) bağlamaktadır. Amerikalı arkeologun kolonileşme seçeneğini "kısmen" elediğini söylemiştik. Zira o, Suriye'nin kuzeydoğusuna düşen Tell Mashnaqa ile biraz daha kuzeydeki Tell Brak'ın güneyli göçmenlere ev sahipliği yapmış olabileceğini düşünüyor. Ama Stein, bu tekil örnekler haricindeki kuzey Ubeyd yerleşimlerinde Halaf maddi kültürünün (Halaf tarzı figürinler, Halaf mühürleri ve mühürleme teknikleri, çekirdek aileye özgü küçük evler, *tholos* adıyla bilinen yuvarlak planlı mimari) uzun yıllar varlığını sürdürdüğünü ifade ediyor. Kısacası, kuzeyli halklar *Ubeyd ufku*nun bir parçasına dönüşseler de kimliklerini oluşturan bazı yerel unsurlara sadık kalmayı seçmişlerdir (Stein, 2010: 32-34; Stein & Özbal, 2007: 333-334).

Kuzeydeki kademeli dönüşümü en iyi izleyebileceğimiz yerleşimlerin başında Irak'ın kuzeyine düşen (Mashnaqa ve Brak'a epey yakın) Dicle üzerindeki Tepe Gavra gelir. Gavra'nın en eski devirlerini temsil eden 20. tabaka, 7. binyıl ortalarına tarihlenir. 7. binyılda ve 6. binyılın ilk yarısında yerleşimin maddi kültürü tamamen Halaf unsurlarından (Halaf çömleği, yuvarlak planlı mimari, Halaf tarzı damga mühürler ve kolyeler, boyalı kadın figürinleri) oluşmaktadır. 6. binyıl ortalarında (tabaka 19) güneye özgü çömlekler ve kil çiviler (ya da *havanelleri*) yabacı unsurlar olarak maddi kültüre eklenir. 18. ve 17. tabakalarda (6. binyılın ikinci yarısı) Ubeyd'in üç-bölümlü evleri ile taş topuz başları yerleşime girmeye başlamıştır. (Tütsü yakmaya yarayan) buhurdan ve nişli tapınak gibi güney maddi kültürünü yansıtan unsurların Gavra'ya girişi ise, 13-11.

tabakalarda (4500-4000) gerçekleşir. Bu veriler bize Gavra'nın 5500-4000 arasında kademeli biçimde *Ubeyd ufku*na dâhil olduğunu, buna karşılık Halaf unsurlarının 15. tabakadan (5. binyılın ilk yarısı) itibaren yerleşimi tamamen terk ettiğini gösterir. Ubeyd maddi kültürü yerleşime girerken, Halaf objeleri nadirleşmiş ve sonuçta bütünüyle görünmez hale gelmiştir. Demek ki, Gavra ahalisi Ubeyd kültürünü giderek artan ölçülerde ve seçmeci bir tutumla benimsemiş, güney menşeli unsurların bazısını daha erken bazısını daha geç sahiplenmiştir. Bu noktada bir husus özenle vurgulanmalıdır: Yukarıda saydığımız toplumsal değişmeye işaret eden dönüşümlerin hemen hepsi *kamusal kimlik*le ilişkilidir. Ubeyd "kişisel" kimliğinin ayırt edici unsurları yerleşimin bütününe çok daha yavaş yayılmıştır. Örneğin Gavra halkının estetik anlayışındaki değişmeyi haber veren *labret*in (dudak küpesi) Gavra'da yaygınlaşması, 16-12. tabakalarda (5000-4400) olmuştur. Başka bir deyişle, toplum üyelerini birbirine bağlayan unsurlarla ve statü hiyerarşisiyle bağlantılı Ubeyd kamusal kimliğini daha erken çağlarda benimseyen Gavra halkı, özel alan söz konusu olduğunda Halaf'tan hemen yüz çevirememiştir (Stein, 2010: 34-35; Stein & Özbal, 2007: 334-337; Peasnall & Rothman, 2003: 37).

Kolonileşme ya da Kültürün Göç Yoluyla Uzak Diyarlara Taşınması

Yukarıda, Güney Mezopotamya'dan çok uzaktaki Değirmentepe (Malatya) yerleşiminin yaşadığı kültürel değişmeyi bile kolonileşme ile açıklayan görüşlere yer vermiştik. Ancak bu 2,5 hektarlık küçük höyük konusunda aceleci sonuçlara varmaktan kaçınmak gerekir. Yerleşimin en eski evrelerini yansıtan 11-6. tabakalar Ubeyd dönemine denk düşer. Yerleşim hakkında en fazla veri sağlayan 7. tabaka ise 5. binyılın ikinci yarısına tarihlenir. Bu tabakadan günümüze ulaşan kalıntıların başında Ubeyd çömlekleri ve 8'i Ubeyd tarzı üç-bölümlü mimari özelliği gösteren 14 kerpiç tuğlalı ev gelir. Değirmentepe evleri Güney Mezopotamya'daki muadillerine benziyor olsalar da, mekân kullanımına ve evlerin birbirleriyle konumlanışına bakıldığında güney etkisinin yine de sınırlı olduğu görülür: Güney-Orta Mezopotamya'da üç-parçalı evler benzerleriyle hiçbir ortak duvarı paylaşmazken (tamamen bağımsız birimler olarak inşa edilmişken), Değirmentepe'de bitişik nizama bağlı kalınmış, evler büyük bir öbeğin parçaları halinde tasarlanmıştır. Öte yandan, höyüğün yapıları (güneyde olduğu gibi) *kutsal/kamusal alan*ı simgeleyen tapınaklar ve *özel alan*a işaret eden haneler biçiminde (işlevlerine göre) farklılaşmış değillerdir. Höyük halkı, *Çanak-çömlekli*

*neolitik çağ*da sahip olduğu ve *Kalkolitik çağ*a geçerken değiştirmeden koruduğu yerli (Anadolulu) geleneklere sadıktır; dini ritüeller hala özel alanın bir parçası olarak yürütülmektedir. Ubeyd tarzı üç-parçalı mimarinin hem Gavra'da hem Değirmentepe'de kuzeyli toplumsal örgütlenme geleneğine uyum sağlayacak biçimde üretilmesi, güneyin *kolonyal dayatması*ndan ziyade yabancıyla yerlinin sentezinden doğmuş melez bir kimlikle karşı karşıya olduğumuz savını güçlendirir. Öyleyse, kuzeylilerin Ubeyd unsurlarını benimseyip kendilerine mal etme süreci, atalarından miras kalan kültürel kodlardan ve ihtiyaçlarından bağımsız değildir (Stein & Özbal, 2007: 336-339).

Kuzeyde Halaf unsurlarının Ubeyd'in yayılışı sırasında var olmayı sürdürmesi, bölgesel kimlikler ile (çok daha geniş bir coğrafyayı kapsayan) Ubeyd kimliğinin yüzyıllar boyu birlikte yaşayabildiğini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle her coğrafyanın kendi toplumsal bağlamına uygun bir sentezde karar kıldığı sonucuna ulaşılırsa, Ubeyd yayılımı, "kişisel ve kamusal kimliği (dolayısıyla topluluğu bir arada tutan bağları) yeniden tanımlayan bir ideolojinin kuzeye girişi" olarak okunabilir. Ubeyd'in yayılışı kendinden sonra gelen (4. binyıldaki) Uruk yayılımıyla karşılaştırıldığında, seçkinlerin süreç içindeki rollerinin iki durumda aynı olmadığı anlaşılır. *Ubeyd ufku*, varlığını takası denetleme gücüne sahip seçkinlerden ziyade Ubeyd evrenini oluşturan toplumların etkileşim yeteneğine borçlu olmalıdır. Bu örnekte, bölgelerarası takas ilişkisi ve nüfus hareketi yoğun değildir. Uruk olgusunda ise, seçkinlerin statü göstergesi prestijli mal talebi, güneyli rakip kentlerin takas ağını yönetmek için kuzeye göçmen göndermesi (doğal kaynaklar bakımından zengin bölgelerin stratejik noktalarını kolonileştirme arzusu) öne çıkmaktadır. Uruk kolonileşmesinin yerliler üzerinde bıraktığı izler değişkendir; kolonilerin Uruk'tan (Güney Mezopotamya'dan) uzaklığına ve kuzeyli halkların toplumsal karmaşıklık düzeyine göre, güney kentlerinin kuzeydeki varlığı siyasi hâkimiyet ya da yerlilerle işbirliği temelinde kurulabilir. İki örnekte de güney maddi kültürü Büyük Mezopotamya'nın kuzeyi ve doğusuna yayılmıştır; ancak coğrafya aynı olsa da, iki modeldeki toplumsal karmaşıklık düzeyi farklıdır. Ubeyd yayılımı, 6-5. binyıllarda (devlet-öncesi) *hiyerarşik toplum düzeni*nin ortaya çıkışıyla bağlantılıdır. Uruk'un yayılışı ise, devletli toplumlar çağında (4. binyıl) vuku bulmuştur (Stein, 2010: 38; Stein & Özbal, 2007: 329-330). Siyasi örgütlenme düzeyindeki nitelik farkı, takasın boyutu ile takasa taraf öznelerin hareket yeteneğini belirlemektedir.

Uruk'un yayılışını bir "kolonileşme" hareketi olarak gören arkeologların önemli bir kısmı, Ubeyd yayılımını aynı biçimde tarif etmekten çekinmektedir. Zira kuzeydeki kültürel değişmenin itici gücünü göçmenler/kolonlar

oluşturuyorsa, bu kolonların anayurtla bağlarının sürüyor olduğunu kabul etmek gerekir. Oysa henüz şehirli-devletli toplumların var olmadığı, bu toplumların seçkinlerinin statü belirten egzotik malları talep etmediği, dolayısıyla kurumsallaşmış bir merkezi otoritenin takası denetleme gücü kazanamadığı çağlarda güneyli seçkinlerin arzusu dâhilinde gerçekleşen bir kolonileşmeden söz etmek zordur. "Kolonileşme" kavramını esneterek bir nüfus hareketinin anayurttan bağımsız biçimde de hayat bulabileceğini öne sürmek mümkündür. Özellikle "neolitik kolonileşme" örneğinde, kolonların anayurtla aralarında hiçbir bağlantı kalmayacak biçimde uzak diyarlara gitmeleri olağan kabul edilebilir (Çıvgın, 2012). Ancak *neolitik kültür*ün yayılımını kavramak için başvurulan bir açıklama, *takas ağları*nı merkeze alan bir modele uyarlanamaz. Neolitik kolonileşmede, karşılaşan gruplar çiftçi-otlatıcı göçmenler ile avcı-toplayıcı yerlilerdir. Üretim biçimindeki değişme ve köylerin örgütlenme tarzı bu *kültürel temas*ı kanıtlamayı kolaylaştırır. Uruk kolonileşmesine yön veren başlıca faktör ise *takası denetleme ihtiyacı*dır; bu örnekte kolonileşmeyi sürükleyenler, kent ve çevresindeki irili ufaklı kırsal yerleşimlerle birlikte on-binlerce insanı merkezi otorite altında örgütleyen kent-devletlerdir. Peki, takasın ancak "down-the-line" yöntemiyle komşu yerleşimler arasında yapıldığı Ubeyd çağında ticari amaçlı bir nüfus hareketinden söz etmek ne kadar gerçekçidir? Kolonileşme tezini savunanlar, göç varsayımını takas değilse hangi nedene bağlayacaklardır? Son olarak, kolonileşme tezi hangi delillerle desteklenecektir?

Kolonileşmeye ilişkin geleneksel arkeolojik modeller, her toplumun özgün bir mimari ve maddi kültür topluluğuna sahip olduğu ön-kabulünden hareket ederler. Buna göre, uzak yerleşimlerin benzer mimari özellikler sergilemesinin ve benzer maddi kültür unsurlarına ev sahipliği yapmasının başlıca açıklaması "göç"tür. Bu yaklaşımda, *kolonyal* maddi kültür, toplumlararası etkileşimden soyutlanmıştır, değişime kapalıdır, aynı mekânı paylaştığı diğer unsurlardan *öz*sel olarak farklı bir bütünlük oluşturur. Bununla birlikte, kültürel temas sürecini karşılaştırmalı yöntemle ele almaya çalışan yeni yaklaşımlarda farklı bir tutum benimsenir ve yerlilerin "yabancı" maddi kültür unsurlarını sahiplenirken seçmeci davranabileceklerinin altı çizilir (Stein & Özbal, 2007: 333).

21. yüzyıl arkeologlarının hatırı sayılır bir kısmının ("dış kaynaklı" maddi kültürü kolonileşmeye bağlayan) *eski ekol*ü başka bazı nedenlerden ötürü de "muteber" görmediklerini hatırlatmak gerekir. Geleneksel ekolün kökleri, Alman dilbilimci/arkeolog G. Kossina'nın kurucusu ve isim babası olduğu *tarihsel-kültürel yaklaşım*a dek gitmektedir. Ulusçu yazar Kossina, üretilen objelere bakılarak kültürlerin birbirinden kolaylıkla ayırt edilebileceğine inanır. Ona göre, farklı maddi kültür topluluklarının her biri farklı etnik kimliklere karşılık gelir.

Kossina, bir mekândaki arkeolojik materyalin değişmesini oraya göçle gelmiş yeni (yabancı) bir etnik grubun varlığına yorar. Bu mantıktan çıkan sonuç, verili bir maddi kültürün görüldüğü her coğrafyanın bir nüfus hareketine (etnik bir göçe) işaret ettiğidir (Gauvin, 2002: 11). 100 yıllık geçmişe sahip bu yaklaşım fazlasıyla indirgemecidir, zira *Alman ırkının kuzeyden güneye göç macera*sını öykülemeyi hedefleyen ulusçu bir arkeologun elinden çıkmıştır. Pek tabii, bu böyledir diye, Ubeyd'in yayılışını kolonileşmeye bağlayan günümüz arkeologlarının Kossina ile aynı paradigmayı paylaştıkları asla öne sürülemez. Kolonileşme tezini işleyen çağımız arkeologlarının derdi, neredeyse 2000 kilometrelik bir hattı etkisi altına alan Ubeyd kültürünün mutlaka *kültürel bir temas* gerektirdiğini ve kültürel temasa imkân tanıyan en kestirme (doğrudan) yolun da göç olduğunu ortaya koymaktır.

Kolonileşme tezini test etmek için insan kalıntılarına DNA analiz teknikleri uygulanabilir. Nitekim Hatay'ın Tell Kurdu höyüğünden çıkan (hem Halaf hem Ubeyd bağlantılı evrelere ait) 14 iskelet bu tür bir analize tabi tutulmuş ve önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen ilk sonuç, Ubeyd-bağlantılı Amik E evresinde (4800-4300) yaşayan bireylerin Amik C evresindekilerle (5700-5200) aynı soydan olduklarıdır. Ubeyd toplumlarının genetik kaynaşma ihtimali üzerine ortaya atılan varsayımlardan biri, köylerin siyasi ittifaklar kurmak için ya da takas ilişkileri dolayısıyla birbirlerinden kız alıp verdiklerini öne sürer. Sözünü ettiğimiz çalışma bu varsayımı zayıflatmakta ve Tell Kurdu ahalisinin gerek Amik C gerek Amik E evrelerinde yerleşim-içi evlilikler yaptığını ya da ana-yerlilik ilkesini (evli çiftin kadının akrabalarının bulunduğu köye yerleşmesi) benimsediğini kanıtlamaktadır. Kuşkusuz, Kurdu höyüğü ile sınırlandırılmış bir çalışmayı *Ubeyd ufku*nun tamamına genellemek doğru olmaz. Kültürel yayılma pratiklerini daha iyi kavrayabilmek için, aynı çalışmayı benzer süreçlerden geçmiş başka yerleşimlerde de tekrarlamak gerekir. Ama yine de, Kurdu özelinde Halaf'tan Ubeyd'e geçişin genetik süreklilik içinde gerçekleştiğini ve *kolonileşme*nin güçlü bir ihtimal olmadığını düşündürten deliller daha sağlamdır. 14 insan iskeletinden yola çıkarak kestirme yargılara varmak sakıncalı olsa da, eğer araştırmanın sonuçları doğru ise, Kurdu sakinlerinin nüfus hareketine maruz kalmadan da geniş bir coğrafyaya yayılmış bölgesel bir kültürü benimseyebilecekleri (dünya görüşlerini, ideolojilerini ve inançlarını bu yeni kültüre uyarlayabilecekleri) gerçeğini kabullenmemiz gerekir (Özbal, 2010b: 302-304).

Kültürleşme Tezi Niçin Öne Çıkıyor?

Kimi zaman *kentleşme devriminin şafağı* olarak nitelenen Ubeyd dönemi, devletleşme yolunda ilerleyen *karmaşık toplum*un ortaya çıkışı açısından belirleyici sayılır. Böyle bakıldığında Ubeyd'in yayılışı karmaşık toplum tipinin de

yayılışına denk düşer: Değerli etnolog Lamberg-Karlovsky'nin dilinden konuşursak, *kültürel etkileşimin artması* ile *kültürel karmaşıklığın hızlanması* arasında doğrudan bağ vardır. Ancak Ubeyd olgusunun ne denli geniş bir coğrafyada etkili olduğu son kazılarla doğrulanmış olsa bile, yeni kazılar yayılımın hangi koşullarda gerçekleştiği hususundaki tartışmayı dindirebilmiş değildir. Son olarak, Suriye'nin kuzeyinde (Tell Zeidan) ve Kuveyt'te (Ubeyd'in 300 km güneyindeki el-Sabiyah yerleşimi; Bahra bölgesi) yürütülen kazıların bulguları arkeologların Ubeyd olgusunun nedeni (kültürleşme mi? kolonileşme mi? takasın yol açtığı yoğun kültürel etkileşim mi?) hakkında uzlaşmaya varmalarını sağlayamadı. Joan Oates, Ubeyd yayılımını yalnızca nüfus hareketine dayandırmasa da, Bahra kültürünün aslen balık, inci ve buna benzer kaynaklara ulaşmak isteyen Mezopotamyalılar tarafından yaratıldığını düşünmektedir. Ona göre, Mezopotamya'dan güneye inen kolonlar, Kuveyt kıyılarına kendi çanaklarını taşımışlar, ama yemek pişirmek için yeni yurtlarında geliştirdikleri kaba kırmızı kil kapları kullanmışlardır. Bahra kazılarını yürüten Polonyalı ekibin başkanı Piotr Bieliński ise, Ubeyd kültürüne katılan yerleşim sakinlerinin Kuveyt'in yerlileri olduklarına inanır: Bahra evlerinin inşasında kullanılan yöntem ve teknikler, bu yapılara Mezopotamyalı ustalardan ziyade Ubeyd tarzına öykünen yerlilerin elinin değdiği düşüncesini güçlendirmektedir (Lawler, 2012: 790-793).

Öykünme ya da kültürleşme tezi, hala en fazla taraftar toplayan tezdir. Arkeologların çoğu, Ubeyd kültürünün tek bir kaynağa (Güney Mezopotamya'ya) bağlanamayacağı hususunda hemfikirdir. Kuveyt kazılarında görev almış Britanyalı arkeolog R. Carter, Ubeyd olgusunu *fikirlerin, metanın ve teknolojilerin paylaşıldığı yavaş ancak yoğun bir kültürel aktarım*, hatta *erken bir küreselleşme hamlesi* olarak tanımlamaktadır. Gerçekten, son bulgular *Ubeyd ufku*nu paylaşan toplumlar arasındaki kültür ve meta değiş-tokuşunun tekil bir merkez tarafından örgütlenmediğini, her biri bağımsız kararlar verebilen eşit ve özerk gruplar arasında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Hatta Bieliński, Ubeyd dünyasını çok hukuklu-dinli Osmanlı toplumsal evrenine benzetir. Stein ise, çağdaş dünyadan örnek vermek gerekirse tercihini AB'den yana kullanacağını açıklar: "Ubeyd ufkunun insanları onları birbirine bağlayan ortak bir kimliğe sahiplerdi, ama (AB örneğindeki gibi) yerel geleneklerini muhafaza etmeyi de sürdürüyorlardı". *Uruk yayılımı* teriminin mucitlerinden olup yayılmanın gelişmiş bir "merkez"den (Güney Mezopotamya) daha az gelişmiş "çevre"ye (Kuzey Mezopotamya, Batı İran) doğru gerçekleştiğini düşünen Algaze bile, Ubeyd yayılımı söz konusu olduğunda aynı teze yaslanmaz ve Ubeyd'in tekil değil çoğul bir kültürel evrene işaret ettiğini savunur. Ona göre de, Ubeyd evreni, yaşam tarzları ve ideolojileri benzer olduğu kadar farklı pek çok bağımsız (hatta belki rekabet halinde) topluluktan

oluşur. Bunlar, mallarını ve fikirlerini birbirlerine aktarmak suretiyle bir bütünün parçalarını oluştururlar (Lawler, 2012: 790-793).

Ubeyd yayılımının nedenleri araştırılırken bir gerçeğin gözden kaçırılmaması yerinde olur: İster tarihöncesine isterse tarihi devirlere ait olsun bütün yerleşimler mutlaka bir ağın (hatta pek çok ağın) parçasıdırlar. Her bir yerleşim, ekonomik, teknolojik, dinsel ve dilsel etkileşim ağlarına katıldığı için, hiçbir toplum keskin kültürel sınırlara sahip birimler olarak tasavvur edilemez. Ağlar birbirlerine bağlı (kendi aralarında geçişli) olduklarından, her bir ağ diğer ağdan (her bir yerleşim de diğer yerleşimden) gelebilecek etkilere açıktır (Rothman, 2002: 6). Kuzeydoğu Suriye'de (Habur üzerinde) kurulmuş olup M.Ö. 5200-4900 arasında ikamet edilen Mashnaqa höyüğüne ait iki obje bu olguya işaret etmeleri bakımından son derece önemlidir. Kilden imal edilmiş iki kayık modelinden söz ediyoruz. Buradan çıkan ilk sonuç, 5000'lerde (belki daha önce de) Habur boylarında ulaşım/balıkçılık amacıyla bu tip taşıtların kullanılmış olduğudur. Benzer kayık modellerine Eridu, Ubeyd, Uqair, Tell ül-Veyli ve Abada gibi güney yerleşimlerinde de rastlanmıştır. Hem kuzeylilerin hem güneylilerin kano benzeri dar ve uzun (büyük olasılıkla saz demetlerinin yan-yana dizilmesiyle yapılmış, taşıtın su almaması için de asfaltla sıvanmış) kayıklar üretmiş olması (Akkermans & Schwartz, 2003: 167-168), iki bölgenin suyolları vasıtasıyla iletişim kurduklarına, birbirlerini iyi tanıdıklarına ve yeni teknikleri birbirlerine aktardıklarına yorulabilir.

Sonuç

Metin boyunca Ubeyd olgusuyla bağlantılı 3 grup soruya odaklanıldı. 1- Ubeyd verili bir merkezde üretilen kültürün çevreye doğru genişlemesi midir, yoksa Yakın Doğu topraklarını paylaşan toplumların katılımıyla hayat bulmuş bir sentez ya da etkileşim evreni midir? 2- Kent-öncesi karmaşık toplumların siyasal örgütlenme düzeyleri nasıldır? Merkezileşme, kurumsallaşma ve tabakalaşma süreçleri ile Ubeyd yayılımı arasında ne tür bir ilişki vardır? 3- *Ubeyd yayılımı* yalnızca tekniklerin değil, yeni tarz bir ideolojinin, örgütlenme anlayışının ve toplumsal denetim mekanizmasının da yayılışı olarak okunabilirse, Güney Mezopotamya'dan Anadolu'ya dek uzanan coğrafyanın türdeş bir kültür etrafında birleşmesi nasıl mümkün olmuştur? Ubeyd maddi kültürü kuzeye *takas* sayesinde mi ulaşmıştır, yoksa Yakın Doğu'nun bütününde etkili olan kültürel değişmenin nedeni komşu yerleşimlerin birbirlerine öykünmeleri midir (*kültürleşme*)? Bu kültür kuzeye göçmenler/kolonlar tarafından mı (*kolonileşme*), yoksa komşularından öğrendikleri yeni teknikleri ve mimari usulleri kendi yerleşimlerine uyarlamayı başaran yerli ustaların çabalarıyla mı (*teknoloji transferi*) taşınmıştır?

Bu soruların hiçbiri kolayca yanıtlanamaz. Bunun görünür nedeni, kazılarda ele geçen verilerin azlığı ve aynı bulguların farklı biçimlerde yorumlanabilmesidir. Zorluğun görünmeyen ve belki de asıl nedeni, bilgi üretme sistemimizden kaynaklanmaktadır. Karmaşık toplumların evrimini daha doyurucu biçimde ortaya koyabilmek için aynı zamanı paylaşan daha fazla sayıda yerleşime ihtiyaç duyuyoruz. Bunun için, 1- Daha çok kazı yapılmalıdır; 2- On-yıllar önce, o zamanın arkeoloji ve bilim anlayışı içinde keşfedildiklerinden bugünkü sorularımızı yanıtlayamayan, bugünkü bakış açısına göre *doğru kazılmamış* yerleşimler çağa uygun arkeolojik/bilimsel kaygılarla gözden geçirilmelidir. Ancak her yeri kazamayız. Buna para ve ekip yetmez. Ayrıca sokaktaki adamın ihtiyaç listesi ile yöneticilerimizin programlarında, kazıların, arkeolojik bilginin ve genel olarak tarihin yeri çok sınırlıdır. Öyleyse, mevcut siyasal ortamı ve imkânları hesaba katarak, kazılabilecek yerleşimleri sıraya koymak gerekir. Ubeyd ve Uruk yayılımlarını hakkıyla inceleyebilmek için "merkez" kabul edilen Güney Irak'a gitmek gerekir. Oysa Irak Cumhuriyeti 35 yıldır savaşlar, işgaller ve ambargolarla boğuşmaktadır; siyasal istikrardan yoksun bir ülkede ne kazı yapılabilir, ne de çok eskiden gün yüzüne çıkarılmış Ubeyd ve Uruk bölgesi (35 yıl öncekinden çok farklı arkeolojik yaklaşımlarla) yeniden incelenebilir. *Uygarlığın beşiği* (ve dolayısıyla *merkez*) kabul edilen bir coğrafya arkeolojik etkinliğe kapatıldığında yapılacak tek şey *çevre*ye bakmaktır. Irak'taki istikrarsızlık ile Anadolu ve Suriye'deki baraj/yol çalışmalarının neden olduğu kurtarma kazıları birleşince, ilgi mecburen daha önce dikkat edilmeyen yerleşimlere yönelmiştir. Bu arada, kuzey yerleşimlerinin karmaşık toplum özellikleri gösterdiği anlaşılınca, merkez-çevre ikiliği de sorgulanmaya başlamıştır. Sonuçta, *Ubeyd yayılımı* denen olgu mevcut höyükler ışığında ortaya konmuştur; 30-40 yıldır yürütülen kazıların yöneldiği istikamet farklı olsaydı saptamalar da değişecekti. Özetlersek, bilgi, onu üreten özneden, üretilmesini mümkün kılan objeden (buluntulardan) ve onun kuramsal zeminine yön veren paradigmadan bağımsız değildir. Araştırmacı, elindeki verileri yorumlayıp tutarlı bir *senaryo* oluşturmak için belli bir paradigmaya yaslanmak zorundadır. Öyleyse, yukarıda sorduğumuz soruların yanıtlarının araştırmacının benimsediği yaklaşıma bağlı olarak değişebileceğini baştan kabullenmeliyiz.

Metinde sergilemeye çalıştığımız gibi, günümüzde merkez-çevre karşıtlığına dayalı tahliller yara almış durumdadır. Bölgelerarası etkileşimi açıklamak için geliştirilen yeni modeller, etkileşimin tek değil çok-yönlü olduğu hususunda mutabıktırlar. Ama Güney Mezopotamya'yı merkez kabul eden geleneksel yaklaşımı sarsmak da kolay değildir. Çünkü Ubeyd'den sonraki dönemlerde güney pek çok açıdan *merkez* olmuştur. Kronolojik bir gezinti, bize ilk kentin (Uruk) orada doğduğunu, (Mısır hariç tutulursa) Yakın Doğu'daki ilk

bölgesel devletin (Akkad) orada vücut bulduğunu, bürokratik merkeziyetçiliğin ve vergi kayıtlarının orada olgunlaştığını (3. Ur hanedanı) hemen hatırlatır. Tarihin gerçek anlamda ilk imparatorluğu olan Asur kuzeyliyse de, onu Asur yapan siyasal/kültürel miras yine güneyden, Babil'den (Babil = Sümer + Akkad) gelmiştir. Yazı, Mısır ve Elam hariç bütün Orta-Doğu'ya oradan yayılmış; 2. binyıl ortalarının büyük devletleri birbirleriyle Babil dilinde iletişim kurmuşlardır. M.Ö. 1. binyılın devasa imparatorlukları da, ister doğuda (Persler) ister batıda (İskender fütuhatı) kurulmuş olsunlar, gözlerini özellikle Babil'e dikmişlerdir. Bu yüzden, güneyin Uruk'la başlayıp 2,5 binyıl süren merkezi konumunun geriye yürütülmesinde mantıksal bir tutarlılık olduğunu teslim etmek gerekir. Ama öte yandan, *tarihin babası* Herodot'un ilk dersi de hatırda tutulmalıdır: Tarih bize var olanın yok oluşunu, yok olanın var oluşunu, küçüğün büyüyüşünü, büyüğün küçülüşünü anlatır. "İnsanların küçük ve büyük şehirlerini eşit bir biçimde anlatarak ilerleyeceğim, çünkü eskiden büyük olanların büyük kısmı şimdi küçüldü, ve *benim zamanımda* büyük *olmuş* şehirler ise eskiden küçüktü" (Herodotos, I, 5; aktaran Hartog, 2000: 30). *Tarih, tarihçi ve tarihçilik* üzerine yazan F. Hartog'a göre, Herodotos'un kendi zamanının "büyük" şehirlerini değil "büyük olmuş" şehirlerini yazması, onun *zaman* mefhumuna nasıl baktığını gösterir: "Niye kendi şimdisini geçmişe koymaktadır? Bu, kendisinin kendi zamanında geçmişe bakarak, hiçbir şeyin, hiçbir zaman aynı yerde kalmadığını unutmamaları gerektiğini 'gelecek insanları'na bildirmesinin bir yolu değil midir" (Hartog, 2000: 31)? Hartog'un Herodotos'a dayandırdığı bu ilke temel alınırsa, tarihin belli bir anında merkez olan coğrafyanın (elde yeterli veri de yoksa) önceki dönemlerde aynı konumda bulunduğunu varsaymak sorunludur.

Özetlersek, uzun-mesafeli takas ağlarının Uruk devrindeki kadar güçlü olmadığı, henüz *devlet* diyebileceğimiz bir siyasal örgütlenme biçiminin vücut bulmadığı, etkileşim kanallarının sonraki çağlara nazaran zayıf olduğu 6-5. binyıllarla (Ubeyd dönemiyle) ilgili olarak 3 sonuca ulaşmış bulunuyoruz. 1- Mezopotamya'nın tamamına yayılmış Ubeyd "kültür"ü yekpare bir bütün olarak tanımlanamaz. Ubeyd'i *her toplumun yerel karakteristiklerini koruyarak katıldığı bir etkileşim evreni* olarak tarif etmek en doğrusudur. Ancak, "yayılan" maddi kültürün kaynağı güney yerleşimleri olduğuna göre, bu etkileşim evreninde Güney Mezopotamya'nın ayrıcalıklı ("merkezi") konumda bulunduğu gerçeği inkâr edilemez.

2- Adını ister *şeflik* koyalım ister başka bir sözcüğe müracaat edelim, Ubeyd toplumunun kente doğru sıçrayışta bir ara durak olduğu açıktır. 6. binyıl başında eşitlikçi karakterlerini muhafaza eden ve ekonomileri hemen yalnızca tarıma dayanan yerleşimler, nüfus artıp ihtiyaçlar çeşitlendikçe önce *heterarşik*

sonra da *hiyerarşik* biçimde örgütlenmiş olmalılar. Toplumun ortak çıkarı için üretim fazlasını yönetmek (yiyecek depolamak) ve komşu yerleşimlerle takası düzene koymakla görevli kişiler ihtimal ki sonu kurumsal önderliğe varacak sürecin mimarları oldular. Yerleşimlerin sayısı arttıkça, hele bazıları birbirine yakın mesafede kurulup *öbek*ler oluşturdukça, aralarında nüfusu daha fazla, yüzölçümü büyük ve yönetim yapısı daha sağlam olanlar birkaç köy arasında "merkezi" konum edinip kasaba boyutuna ulaşmış olmalılar. Bu gelişmelere zanaatta uzmanlaşma da eklenince, karmaşık toplum olma yolunda atılan adımların hızlandığı düşünülebilir. Maddi kültür *Ubeyd etkileşim evreni* içinde türdeşleşirken, köy tipi yerleşimlerin bir kısmı yeni örgütlenme tarzları geliştirerek ticari/siyasi merkezlere dönüşmektedir. Başka bir deyişle, *Ubeyd yayılımı*, maddi kültür kadar, ideolojilerin ve ekonomik/siyasal/dini kurumların da bir yerleşimden diğerine aktarıldığı sürecin adıdır.

3- Ubeyd yayılımının işleyişini açıklamak için önerilen argümanlar birbirlerini dışlamak zorunda değiller. Bir argüman, diğerini hükümsüz kılmak yerine onu *tamamlayan* yanlarıyla ele alınabilir. Takas kuşkusuz etkileşim kanallarını açan ilk anahtardır. Rasyonel biçimde örgütlenmiş uzun-mesafeli takas henüz olgunlaşmamış olsa da "down-the-line" gibi görece arkaik bir takas etkinliği bile toplumların birbirlerinin üretim biçimlerini tanımaları ve toplumsal kurumlarına öykünmeleri için yeterlidir. Metinde, aynı nehrin uzak uçlarını paylaşan yerleşimlerde benzer kayıkların yapıldığını göstermeye çalıştık. Öyleyse, a) bu devrin insanları suyolları sayesinde iletişim kurma olanağına sahiptir, b) benzer araçlar üretmeleri birbirlerinin tekniklerinden haberdar olduklarını gösterir. Takas, kültürleşmeye, başkalarının teknik ve kurumlarına öykünmeye yol açabilir. Zora dayanmayan bir etkileşimde, kültürleşmenin tedrici ve seçici olması da doğaldır. Nitekim Ubeyd toplumlarının ortak bir evreni paylaşırken yerli kurum ve geleneklerini muhafaza etmeyi sürdürdükleri ortadadır. Ama öte yandan, hiçbir toplum daha ucuza ve daha fazla üretme olanağı bulduğunda bunu elinin tersiyle itip "kendi üretim biçimime ve tekniklerime sadık kalacağım" diyemez. O halde, toplumların gündelik hayatı kolaylaştıran bir teknolojiyi (çömleğin elle değil de "yavaş dönen çark" yardımıyla üretilmesi gibi) transfer etmeleri şaşırtıcı değildir. Mimari usullerin değişmesi ve gelecek kaygısıyla tohum depolama alışkanlığının kazanılması da aynı bağlamda değerlendirilebilir. Ama içinde bulunduğumuz çağa özgü toplumsal değişme örnekleri bize "teknolojisini alalım, değerlerini almayalım" iradesinin çoğu kez sonuç vermediğini göstermektedir. Çömleği hızlı üretme olanağı zanaatta uzmanlaşmanın da önünü açtığından tarım toplumu içinde farklı mesleklerin doğması kaçınılmaz hale gelir. Kamu yararı için tahıl depolama başladığında, bu işi yürütecek otorite de

kendiliğinden belirir. Kısacası, takas, teknoloji transferi ve kültürleşme tamamlayıcı unsurlar olarak toplumsal değişmeye birlikte katkı sunmuş olabilirler.

Bu metin, *kolonileşme* benzeri nüfus hareketlerinin süreç içindeki rolünü de netleştirmeyi hedeflemiştir. Güney Mezopotamya'nın *merkezi* konuma sahip olduğu Uruk dönemi ticaret ağlarının işlemesi için kolonileşme kaçınılmaz görünmektedir. Ortada *kent-devlet* olarak adlandırılan güçlü siyasi yapılar vardır. Örneğin döneme adını veren Uruk, bağlı kırsal yerleşimlerle birlikte 90 000 kişi üzerinde hâkimiyet kurmuş olabilir. Komşu (büyük olasılıkla onunla rekabet ettiklerinden takas ağlarının ortaya çıkışına da aktif biçimde katılan) kentleri buna eklediğimizde, güneydeki siyasal oluşumların büyük bir nüfusu harekete geçirebilme kapasitesine sahip olduklarını varsayabiliriz. Uruklu göçmenlerin kuzeye göç ederek yüksek yaylalardaki hammaddenin güneye inişini kolaylaştırmak için Orta Uruk döneminden (3700) itibaren stratejik noktalara koloniler kurdukları kesin gibidir. Ubeyd'de ise ortada devlet ve onun kaynağını oluşturan kent yoktur; göçler olduysa bile münferittir, merkezileşmiş siyasi iradenin kararları doğrultusunda yürütülmemiştir. Bunları mevcut arkeolojik bulgularla kanıtlamak da kolay değildir. Ama *kolonileşme* hareketinin bir siyasal otoritenin denetimi olmadan da işleyebileceğini kabul etmeliyiz. Bir topluluk, iskan ettiği toprakları çeşitli nedenlerle bırakıp kendine yeni yaşam alanı seçebilir; bu durum *göçmenlerin yurt edindikleri bölge*nin kültürel yapısında derin bir değişimin başlatıcısı olabilir. Neolitik dönemde çiftçi-otlatıcıların avcı-toplayıcılar arasına yerleşip oraya kendi kültürlerini taşımaları nasıl mümkün olduysa, Uruk-öncesi Mezopotamya'da da kuzeylileri güneyin maddi kültürü ile tanıştıran toplumlar var olabilir. Ancak bu göçlerin sonraki binyıla rengini veren *ticari amaçlı kolonileşmeler* gibi işlediğini öne sürmek zordur. Uruk kolonileşmesinin ancak 3700'den sonra başladığı ve 4. binyılın ilk çeyreğinde bir kolonyal yayılma izine rastlayamadığımız düşünülürse *kolonileşme*yi Ubeyd yayılımının odağına koymak iyice zorlaşır.

Kaynakça

Akdeniz, E. (2004). Halaf ve Obeyd Kültürleri Üzerine Bazı Gözlemler ve Pirot Höyüğün Halaf-Obeyd Boyalı Çanak-Çömleği. *Anadolu Araştırmaları* içinde, XVII/2, 1-48.

Akkermans, P. M. M. G. & Schwartz, G. M. (2003). *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c. 16 000 – 300 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Braudel, F. (1996). *Uygarlıkların Grameri* (çeviren: M. A. Kılıçbay). Ankara: İmge.

Breniquet, C. (1996). *La disparition de la culture de Halaf: Les origines de la culture d'Obeid dans le Nord de la Mésopotamie*. Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations.

Carter, R. A. & Philip, G. (2010). Deconstructing the Ubaid. In R. A. Carter & G. Philip (eds.), *Beyond the Ubaid: Transformation and integration in the late prehistoric societies of the Middle East* (pp. 1–22). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Crumley, C. L. (1995). Heterarchy and Analysis of Complex Societies. In R. M. Ehrenreich, C. L. Crumley & J. E. Levy (eds.), *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies* (pp. 1-5). Washington: American Anthropological Association.

Çıvgın, İ. (2012). Avrupa ve Doğu Akdeniz'de Tarihöncesi Kolonileşmeler ve Kültürel Değişme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* içinde, 5 (23), Güz, 126–148.

Diamond, J. (2002). *Tüfek, Mikrop ve Çelik* (Çev. Ü. İnce). Ankara: TÜBİTAK.

Erarslan, A. ve Aktuğ Kolay, İ. (2005). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin Kentleşme Sürecinin Öncü Kent Dönemi'nin Ubaid ve Uruk Evreleri (M.Ö. 5000–3100). *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi* içinde, 2 (1), Aralık, 80–86.

Gauvin, L. (2002). "La théorie des contacts appliquée à l'archéologie : La culture d'Uruk en Syrio-Anatolie au IVe millénaire av. J.-C.". Yayımlanmamış bitirme tezi, Université Laval – Faculté des Lettres – Département d'histoire.

Harmankaya, S. (2013). Mezopotamya'nın Tarih (Yazı) Öncesi Dönemleri. In K. Köroğlu (ed.), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi* (pp. 2-19). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.

Hartog, F. (2000). *Tarih, Başkalık, Zamansallık* (Çev. L. Yılmaz). Ankara: Dost Kitabevi.

Jasim, S. A. (1981). Excavation at Tell Abada, Iraq. *Paléorient*, 7 (2), 101-104.

Konyar, E. (t.y.). *Mezopotamya Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, http://alms.auzef.org/FileUploads/Src/cca7f4db-d64b-4e6a-bb8d-88cf711a557a/tarih_sinif1_eski_mezopotamya.pdf

Lévi-Strauss, C. (1995). *Irk, Tarih ve Kültür* (Çevirenler: H. Bayrı, R. Erdem, A. Oyacıoğlu ve I. Ergüden). Ankara: Metis Yayıncılık.

Lawler, A. (2012). Uncovering Civilization's Roots. *Science*, 335 (6070), 17 February, 790-793.

McMahon, A. (2005). From Sedentism to States, 10000 - 3000 BCE. In D. C. Snell (ed.), *A Companion to the Ancient Near East* (pp. 20-33). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Özbal, R. (2010a). A Comparative Look at Halaf and Ubaid Social Complexity and the Tell Kurdu Case. *Tüba-Ar*, 13, 39-59.

Özbal, R. (2010b). The Emergence of Ubaid Styles at Tell Kurdu: A Local perspective. In R. A. Carter & G. Philip (eds.), *Beyond the Ubaid: Transformation and Integration in the Late Prehistoric societies of the*

Middle East (pp. 293-309). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Parker, B. J. (2011). Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (YDAAP/UTARP): Kenan Tepe'de On Yıllık Araştırmalara Kısaca Bir Bakış. In *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs 2000–2008*, Ankara: Middle East Technical University. In press, http://arcserver.usc.edu/reports/reports/Parker_Kenan_Tepe_2000_2008.pdf

Parlıtı, U. (2011). "Mezopotamya'da Halaf Seramikleri ve Önasya'da Yayılım Alanlarının İncelenmesi". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Çukurova Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Adana.

Peasnall, B. & Rothman, M. S. (2003). One of Iraq's Earliest Towns: Excavating Tepe Gawra in the Archives of the University of Pennsylvania Museum. *Expedition*, 45 (3), Winter, 34-39.

Rothman, M. S. (2002). *Tepe Gawra: The Evolution of a Small, Prehistoric center in Northern Iraq*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

Service, E. R. (1962). *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. New York: Random House.

Stein, G. J. (1994). Economy, Ritual, and Power in Ubaid Mesopotamia. In G. J. Stein & M. S. Rothman (eds.), *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity* (pp. 35-46). Madison: Prehistory Press.

Stein, G. J. (1996). Producers, Patrons, and Prestige: Craft Specialists and Emergent Elites in Mesopotamia from 5500-3100 BC. In B. Wailes (ed.), *Craft Specialization and Social Evolution: In Memory of V. Gordon Childe* (pp. 25-38). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology & Anthropology.

Stein, G. J. (1998). Heterogeneity, Power, and Political Economy: Some Current Research Issues in the Archaeology of Old World Complex Societies. *Journal of Archaeological Research*, 6 (1), 1-44.

Stein, G. J. (1999a). Material Culture and Social Identity: the Evidence for a 4th Millennium BC Mesopotamian Uruk Colony at Hacinebi, Turkey. *Paléorient*, 25 (1), 11-22.

Stein, G. J. (1999b). *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia*. Tucson: The University of Arizona Press.

Stein, G. J. (2001). Indigenous Social Complexity at Hacınebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact. In M. Rothman (ed.), *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation* (pp. 265-305), Santa Fe: School of American Research Press.

Stein, G. J. (2005). Introduction: The Comparative Archaeology of Colonial Encounters. In G. J. Stein (ed.), *The Archaeology of Colonial Encounters: Comparative Perspectives* (pp. 3-32), Santa Fe: SAR Press.

Stein, G. J. (2010). Local Identities and Interaction Spheres: Modeling Regional Variation in the Ubaid Horizon. In R. A. Carter & G. Philip (eds.), *Beyond the Ubaid: Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (pp. 23-44). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Stein, G. J. (2012). The Development of Indigenous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th-4th Millennia BC – An Initial Assessment. *Origini*, 43, 125-151.

Stein, G. J. & Özbal, R. (2007). A Tale of Two *Oikumenai*: Variation in the Expansionary Dynamics of 'Ubaid and Uruk Mesopotamia. In E. C. Stone (ed.), *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams* (329-342). Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.

Van de Mieroop, M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi* (Çev.: S. Gül). Ankara: Dost Kitabevi.